

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

NİGAR MEHMAN qızı RƏHİMLİ

**MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ARTİKLİN
KOMMUNİKATİV FUNKSİYASI**

İXTİSAS: M-20 206 – Dilşünashq (İngilis dili)

**Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
D İ S S E R T A S İ Y A**

Elmi rəhbər: _____

f.f.d.dos. X.E.Süleymanova

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-7
I FƏSİL. ARTİKL HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT.....	8-41
1.1. Artıqlın dil tarixində yeri	10-25
1.2. Artıqlın digər nitq hissələri arasında yeri.....	25-41
II FƏSİL. ARTİKLİN KOMMUNİKASIYADA ROLU.....	42-67
2.1. Müasir ingilis dilində artıqlın kommunikativ funksiyası.....	48-58
2.2. Artıqlın stilistik funksiyası və onun işlənmə xüsusiyyətləri.....	58-67
NƏTİCƏ.....	68-69
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	70-74

GİRİŞ

Dissertasiya işi müasir ingilis dilində artiklların məzmununa, tarixinə və onların nitqdə ifadə prinsiplərinin öyrənilməsinə, həmçinin bu artiklların ingilis dilindəki ifadələrin semantik strukturunun təhlilinə həsr olunmuşdur. Hazırkı dissertasiya işində ingilis dilindəki ifadələrin məntiqi-konseptual (denotativ), pragmatik və linqvistik aspektləri artikllarla tədqiq edilir, artiklların əsas istifadə növləri işıqlandırılır, onların məzmunu və deyimdə əsas funksiyaları təsvir edilir, mətnin sintaktik və semantik struktur arasındakı asılılıq araşdırılır.

Mövzunun aktuallığı. Artiklların ümumi statusunu və ya müəyyənlik/qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının xarakterini qiymətləndirməkdə dilçilər əksər zamanlarda əks fikirlərdə olurlar. Bəzi tədqiqatçılar ingilis dilində artiklları ismin müəyyənlik/qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının göstəricisi hesab edir, onlara analitik forma kimi baxılır, yəni müstəqil söz hesab edilmir. Digər tədqiqatçılar isə artiklların müstəqil leksik mənə daşıyan müstəqil sözlər olduğunu qeyd edirlər. Məntiqi semantikanın nümayəndələri müəyyənlik/qeyri-müəyyənliyin məntiqi kateqoriya, artiklların isə ayrıla bilən morfemlər olduğunu iddia edirlər. Dil və təfəkkür əlaqəsinə dair tədqiqatlarda müəyyənlik/qeyri-müəyyənlik semantik kateqoriya, yaxud universal düşüncə kateqoriyası kimi, artikllar isə ismin qrammatik formaları kimi səciyyələndirilir.

İngilis dilinin qrammatikalarında və məqalələr üzrə tədqiqatlarda artiklların məzmununu deyil, nitqdə hər hansı isimlə artiklların semantik qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsini səciyyələndirən təsvirlər təqdim olunur. Beləliklə, bu işin mövzusunun aktuallığı onunla bağlıdır ki, artiklların ingilis dilində daimi istifadəsi və onun cümlədəki qeyd-şərtsiz rolu, cümlənin faktiki bölünməsi ilə əlaqəsi, temanın və remanın ifadəsilə əlaqədardır. Buna görə də dildə əsas funksiyalardan biri olan artiklın kommunikativ funksiyasını yerinə yetirməsi hələ də kifayət qədər öyrənilməyib. İngilis dilini bilmək həm də mənanın düzgün ötürülməsindən, nitqdə vurğuların yerləşdirilməsindən asılıdır ki, bu da artiklların istifadəsi ilə bağlıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İşin məqsədi artikllar vasitəsilə temanın və remanın tezliyini statistik olaraq müəyyən etməkdir. İngilis artiklların dil statusunun səciyyələndirilməsi və onların lingvistik məzmununun təsviri aşağıdakı konkret vəzifələrin həllini nəzərdə tutan işin əsas məqsədini təşkil edir. Məqsədə çatmaq üçün bir sıra vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- nitqdə nitq vahidlərinin formalaşmasında artiklların rolunu, artiklların uyğunluğunu və onların müvafiq nitq vahidlərinin strukturuna daxil olan digər sözlərlə qarşılıqlı təsirinin xarakterini nəzərə almaq;

- artiklların lingvistik məzmununu öyrənmək;
- artiklların ingilis dilində istifadəsinin əsas hallarını öyrənmək;
- artiklların adekvat təsviri üçün konseptual və terminoloji aparatı hazırlamaq və tətbiq etmək;

- artiklların dil sistemində və dil vahidlərinin ümumi təsnifatında yerini müəyyənləşdirmək.

- ingilis dilində bədii ədəbiyyatda artiklların ifadə üsullarını nəzərdən keçirmək;
- ingilis dilində artiklların kommunikativ funksiyasını müəyyən etmək;
- əldə edilmiş bilikləri praktikada tətbiq etmək, artiklın kommunikativ funksiyasını araşdırmaq üçün bir sıra müxtəlif üslublu məntləri təhlil etmək.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı müxtəlif üslublara, xüsusən də bədii ədəbiyyata aid olan ingilis dilli mətnləri nəzərdən keçirmək, burada istifadə olunan artiklların funksiyasına, onun kommunikasiyada roluna diqqət yetirməkdir.

Tədqiqat işinin predmeti müasir ingilis dilində artiklların kommunikativ funksiyasının müəyyən edilməsi və aşkar olunmasıdır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti nitqlərin artikllarla təhlilinə kompleks yanaşma ilə müəyyən edilir, onun nəticələri ingilis dili sistemində və ingilis nitqinin semantik strukturunda artiklların yeri haqqında anlayışı genişləndirir. Nitq fəaliyyətinin ümumi nəzəriyyəsi, sinxron və diaxron aspektdə artikl olan və olmayan dillərin sistem təşkili və tipologiyası məsələləri üçün vacibdir.

Dissertasiyanın nəzəri əsasını A.İ.Smirnitskiy ingilis qrammatik sisteminin təsvirinə, dil və nitq fəaliyyətinin nəzəriyyəsinə həsr etmişdir. Artikllardan istifadənin denotativ və praqmatik aspektlərinin öyrənilməsi məntiqi semantika və praqmatika sahəsində aparıcı xarici əsərlərin (Q.Frege, B.Rassel, C.Morris, R.Karnap, S.Lesnevski, N.Qudman, R.İnqarden, A.Tarski, G.Küng, U.Quine, A.Çurç, J.Searl, L.Godehard) nəticələrinə əsaslanır. O cümlədən məntiqi semantika sahəsində determinativlərə və artikllara aid tədqiqatlar P.Strawson, P.Christofferson, Z.Wendler, O.Dahl, C.Donnellan, B.Party, J.A.Hawkins, C.G.Lyons, M.Dizing, I.Heim, F.Platto, A.Chesterman, L.Danon-Boileau, M.Galmisch, H.Galton, H.BisleMuller işlərində özünü göstərir. İş bir sıra linqvistik tədqiqatların nəticələrini nəzərə alır. Dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, artiklların bu mövzu çərçivəsində araşdırılması onun bu istiqamətdə sonrakı tədqiqi üçün əsasdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. İşin nəticələri praktikada da faydalı şəkildə istifadə oluna bilər. Artiklların məzmununun müəyyən edilmiş aspektləri ingilis dilinin qrammatikasını öyrənərkən, müxtəlif növ ingilis mətnlərini tərcümə edərkən, müasir ingilis dilinin materialını əhatə edən müqayisəli tarixi və tipoloji tədqiqatlarda, sinxron və tarixi-tipoloji perspektivdə, habelə ingilis və digər dillərdə determinativləri və artiklları öyrənərkən, tədqiqat materiallarından nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin gələcək inkişafında və nitqin strukturunun öyrənilməsində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəzəri metodoloji bazası. Tədqiqatın nəzəri metodoloji bazası dedikdə biz əsasən, tarixi və müqayisəli metodlardan istifadə etmişik. Bununla yanaşı ,təsvir və analiz metodları da əsas götürülmüşdür. Bəzi nüanslarda dil faktlarına sinxron və diarxon aspektdən yanaşma müşahidə olunur. Tədqiqat işi aparılarkən azərbaycan, rus və ingilis dilçiliyində artiklın funksiyasına dair müxtəlif görüşlər nəzəri əsas kimi götürülmüşdür.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılarla müəyyən edilir:

1) artiklların dilin leksik və qrammatik vahidləri kimi şərh edilməsinin lehinə arqumentlər verilir;

2) dissertasiyada artiklların qrammatikliyi onların nitq sintaksisindəki məcburi xarakteri kimi şərh olunur ki, bu da ingilis dilinin qrammatik sistem sistemində məqalələrin yerini aydınlaşdırmağa imkan verir;

3) qrammatikada məcburi meyarın məzmunu genişləndirilmiş, sintaksisdə aktuallığı vurğulanmışdır;

4) artiklların məzmununda leksik komponentin yeni təsviri təqdim edilir ki, ona əsasən artiklların leksik məzmununu təşkil edən məlumat kəmiyyət xarakteri daşıyır;

5) artiklların lingvistik məzmununun təsviri təklif olunur, burada aşağıdakılar aydınlaşdırılır: nitqin semantik strukturunun formalaşmasında artiklların rolu, müəyyənədicilər kateqoriyasının leksik-semantik parametrləri.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Hərəkətli dissertasiya işinin hər bir fəslə Azərbaycan Dillər Universitetinin ingilis dilinin kommunikativ qrammatikası kafedrasında müzakirə olunmuş, habelə bu işin vacib müddəaları müəllifin məqaləsində öz əksini göstərmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi 74 səhifədən, giriş, iki fəsil və hər fəsil iki yarım başlıqdan, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin *Giriş* hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın obyekt və predmeti, fərziyyəsi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, müdafiəyə təqdim olunan vacib müddəalar və dissertasiya işinin quruluşu haqqında məlumat verilir.

Tədqiqat işinin *Artıql haqqında ümumi məlumat* adlı birinci fəslə iki yarım başlıqdan ibarətdir. Bu fəslin *Artıqlın dil tarixində yeri* adlı birinci yarımbaşlığında artıqlın tarixinə ümumi baxış, onun qədim, orta və yeni ingilis dili dövründə istifadəsi, *Artıqlın digər nitq hissələri arasında yeri* adlı ikinci yarımbaşlığında isə artiklların miqdarı və funksiyası, müəyyən və qeyri-müəyyən artiklların işlənmə halları, onların digər nitq hissələri ilə münasibəti, artıqlın söz və ya morfem kimi qəbul olunması haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiya işinin *Artıqlın kommunikasiyada rolu* adlı ikinci fəslə də iki yarımbaşlıqdan ibarətdir. Bu fəsildə dilçiliyin ən aktual və mürəkkəb problemlərindən biri olan artıqlın kommunikativ funksiyası, onun elmi və bədii

ədəbiyyatda istifadə olunması, artiklın tema-rematik funksiyası, naməlumdan məlumə gedışı, ingilis dilində artiklın anaforik və kataforik funksiyası və onun stilistik funksiyası və stilistikada rolu ətraflı şəkildə araşdırılmışdır.

Hazırki dissertasiya işinin *Nəticə* hissəsində müəllifin qeyd aldığı nəticələr və ümumiləşdirmələr qeyd olunmuşdur. *İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısında* tədqiqat işində istifadə olunmuş 72 sayda elmi və bədii ədəbiyyatın ümumi siyahısı verilmişdir.

I FƏSİL

ARTİKL HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Müasir ingilis dilindən 400 milyondan çox insan ana dili kimi danışır. İngilis dilini ikinci dildə bilənlər haqqında hesablamalar 150 milyon ilə 1,5 milyard arasında dəyişir. İngilis dili rabitə, elm, biznes, aviasiya, əyləncə, diplomatiya və internetdə dominant beynəlxalq dildir. 1945-ci ildə yarandığı gündən bəri Birləşmiş Millətlər Təşkilatının rəsmi dillərindən biri olmuşdur və bir çoxları tərəfindən universal dil hesab olunur. İngilis dili çox geniş danışıldığından, onu tez-tez müasir dövrün lingua francası olan "qlobal dil" adlandırırlar. İngilis dili bir çox ölkələrdə rəsmi dil olmasa da, hazırda dünyada ikinci dil kimi ən çox tədris olunan dildir. O, həmçinin, beynəlxalq müqaviləyə əsasən, hava gəmiləri/hava limanı və dəniz rabitəsi üçün rəsmi dildir, həm Avropa İttifaqının, həm də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və əksər beynəlxalq atletika təşkilatlarının, o cümlədən Olimpiya Komitəsinin rəsmi dillərindən biridir. İngilis dilində yazılmış kitablar, jurnallar və qəzetlər dünyanın bir çox ölkəsində mövcuddur. İngilis dili də elmlərdə ən çox istifadə olunan dildir. 1997-ci ildə "Science Citation Index" öz məqalələrinin 95%-nin ingilis dilində olduğunu, baxmayaraq ki, onların yalnız yarısının ingilisdilli ölkələrdəki müəlliflərdən gəldiyini bildirdi.

İngilis dilindən bu qədər geniş istifadə olunmasına baxmayaraq, ingilis dilində müəyyən və qeyri-müəyyən artiklların istifadəsi bir çox qeyri-ana dili ingiliscə danışanlar üçün əsas çətinlik olduğu məlumdur. Bu çətinliklər hətta natiqlər ingilis dilinin qrammatikası və üslubunun əksər aspektlərini mükəmməl biləndə belə üstünlük təşkil edir. Məlumdur ki, bir çox ingilis dilini öyrənənlər üçün ən çətin sahələrdən biri ingiliscə artıkl sistemini idarə etməkdir. Bununla belə, qrammatika kitablarında bu sistemin işlənməsi çox vaxt yalnız əsas xarakter daşıyır və ingilis dilində artiklların necə işlədiyinə dair digər daha xüsusi müzakirələrə nadir hallarda rast gəlinir.

Düzdür, ingiliscə artikllardan istifadə qaydaları sadə olmasa da, bir çox dilçi alimlərin qeyd etdiyi kimi, dil haqqında edilməli olan əsas fərziyyələrdən biri onun

strukturuna görə tamamilə qaydaya salınmasıdır. Noam Xomski (1972) və bir çox sonrakı müəlliflərə görə belə olmasaydı, dil öyrənilməz olardı. Xomski yazır ki: "Dil bilən şəxs mümkün cümlələrin sonsuz sinfi üçün müəyyən şəkildə səs və məna təyin edən qaydalar sistemini mənimsəmişdir" [42, s.103]. Bununla belə, qaydalara əsaslanan və öyrənilə bilən olmasına baxmayaraq, İngilis dilində artıql sistemini öyrətmək çətindir.

Artıql ismin etdiyi istinad növünü göstərmək və həmin istinadın həcmi və ya ədədi əhatəsini müəyyən etmək üçün isimlə birləşən sözdür. Artıqlı da sifətin xüsusi növü kimi də düşünmək olar, çünki o, isimlə birləşərək ismi birləşmə mənasına töhfə verir. Bir çox dilçilər artıqlı təyinedicilər kateqoriyasına yerləşdirirlər. Blox "İngilis dilinin nəzəri qrammatikası" kitabında deyir: "Artıql kommunikativ kolokasiyada isimlə müşayiət olunan spesifik təbiətin müəyyənədi vahididir" [12, s.134]. Dilçi alimlər L.A.Barmina və İ.P.Verxovskaya müəyyənədi kimi artıql haqqında eyni fikirdədirlər. Onlar onu isim dəyişdirən təyinedicilər adlanan sintaktik sözlər sinfinə aid edirlər. Thesaurus lüğəti "artıql" sözünün müəyyənədi kimi tərifini verir ki, bu da isim ifadəsinin istinad xüsusiyyətini göstərə bilər. "Webster's New World College Dictionary" sifət kimi istifadə edilən artıqla istinad edir. Həmçinin bu kontekstdə artıqlın tədqiqinə "İngilis dilinin müasir quruluşu" kitabının bütöv bir fəslini həsr etmiş dilçi alim B.İlyişin sözlərini əlavə etmək istədim. O qeyd edir ki: "artıql adətən ayrıca bir vahiddir və onu öz adından başqa sözlərlə, əsasən də sifətlərlə bölmək olar" [46, s.211]. B.İlyiş "İngilis dilinin müasir quruluşu" kitabının bütün fəslini artıqlın öyrənilməsinə həsr etmişdir. O qeyd edir ki, artıql adətən ayrıca bir vahiddir və onu öz adından başqa sözlərlə, əsasən də sifətlərlə bölmək olar [46, s.215].

Deməli, belə nəticəyə gəlmək olar ki, artıqlın istinad edən ismin təyinedicisi olması, ona görə də sifətin bəzi funksiyalarını yerinə yetirə bilməsi və ayrıca vahid kimi işlənməsi artıqlın birinci xüsusiyyəti ola bilər. Artıqlın başqa bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, müəyyən və ya qeyri-müəyyən artıqlar ənənəvi olaraq ayrıca nitq hissəsi hesab olunur. V.L.Kauşanskaya "İngilis dilinin qrammatikası" kitabında artıqlı nitqin struktur hissəsi kimi göstərir. E.M.Qordonun "Müasir ingilis dilinin qrammatikası" kitabında struktur söz anlayışına da rast gəlinir, çünki dilçi artıqla

aşağıdakı tərif verir: “Article ismini ifadə edən struktur sözdür” [17, s.448]. Bu iki tərifə əsasən məqalənin ikinci xüsusiyyətini müəyyən etmək olar, artıqlıq struktur sözdür.

1.1. Artıqlıqların dil tarixində yeri

Qrammatikada artıqlıq isimləri göstərmək və onların tətbiqini təyin etmək üçün istifadə olunan nitq hissəsi və bu nitq hissəsinə aid olan sözlərdən hər hansı biri kimi istifadə olunur. Ənənəvi olaraq ingilis dilində artıqlıq adətən sifətin bir növü hesab olunur. Bəzi dillərdə artıqlıqlar xüsusi nitq hissəsidir ki, onu digər nitq hissələri ilə asanlıqla birləşdirmək olmur. Artıqlıqların təyinedici kimi digər nitq kateqoriyasının bir hissəsi olması da mümkündür (*this* və *that* kimi).

Artıqlıqlardan istifadə edilən dillərdə, bəzi istisnalar olmaqla, hər bir ümumi isim artıqlıqla (müəyyən və ya qeyri-müəyyən) ifadə edilir. Necə ki, bir çox dillər hər bir ismi müəyyən qrammatik nömrə ilə ifadə edir (məsələn, tək və ya cəm). Hər bir isim, əgər varsa, onun müəyyənliyinə uyğun gələn artıqlıqla müşayiət olunmalıdır və artıqlıqların olmaması (sıfır artıqlıq hesab olunur) özü hər hansı bir müəyyənliyi göstərir. Artıqlıqların bu məcburi xarakteri onları bir çox dillərdə ən çox yayılmış sözlər sırasına çevirir. Məsələn, ingilis dilində ən çox rast gəlinən söz “the” artıqlıqlıdır [23, s.117]. Artıqlıqlar adətən müəyyən və ya qeyri-müəyyən kimi xarakterizə olunur. Hər bir növ daxilində dillər cins, say və ya hal kimi qrammatik atributlara görə hər məqalənin müxtəlif formalarına malik ola bilər.

Dilin həyatında sıçrayış yoxdur. Fonetik, leksik və qrammatik dəyişikliklər tədricən toplanır, variantlar və mövcud formalar kimi inkişaf edir. Bu tədricən yığılma nəhayət dilin formasını o qədər dəyişir ki, onu çətinliklə tanımaq olur. Həqiqətən də, qədim ingilis dilində yazılan “Beowulf” epik poemasının orijinalı, Çauserin müasir ingiliscə mətni küçədəki hər hansı adama göstərilseydi, o, onların müxtəlif dillərdə yazıldığını deyərdi, əslində isə bu, eyni ingilis dilidir, lakin mətnlər müxtəlif dövrlərə aiddir [23, s.112].

Az öncə qeyd etdiyimiz kimi, artıqlıq isimlərlə işlənən nitqin struktur hissəsidir. Məlumdur ki, müasir ingilis dilində artıqlıqlar *the* və *a/an*-dır. *An* və *a*

qədim ingiliscədə olan *an*-ın müasir formalarıdır ki, onlar Anglian dialektlərində *bir* rəqəmini bildirir. Bu söz müasir Şotlandiya dilində *ane* rəqəmi kimi sağ qalmışdır.

Ənənəvi olaraq ingilis dilinin tarixi üç dövrə bölünür: qədim ingilis dili, orta dövr ingilis dili və yeni dövr ingilis dili. Qədim ingilis dilindən orta dövr ingiliscəyə keçid adətən Norman fəthinin (1066) tarixi ilə əlaqələndirilir. Orta dövr ingilis dilindən yeni dövr ingilis dilinə keçid tez-tez monarxiyanın konsolidasiyası, 1455-1485-ci illərdə Al qızıl gül və ağ qızılgül müharibəsinin sonu və ya ölkədə çapın tətbiqi ilə əlaqələndirilir. Yeni dövr ingilis dili dövrü ənənəvi olaraq 15-ci əsrdən başlayaraq bu günə qədər davam edən kimi müəyyən edilir. Onun daxilində alimlər erkən yeni ingilis dili dövrünü müəyyənləşdirirlər. Təbii ki, o tarixlərə mütləq baxmaq olmaz. Məsələn, 1065-ci ildə Britaniyada köhnə ingiliscə, 1067-ci ildə isə orta ingiliscə danışıldığını düşünmək absurd olardı. Qədim ingilis dilinin dərinliyində nəhayət orta ingilis dilini yaradan xüsusiyyətlərin meydana çıxdığını və inkişaf etdiyini etiraf etmək təbiidir. Orta dövr ingilis dilinin strukturunda isə köhnə dövr ingilis dilinin xüsusiyyətləri yeni hadisələrlə yanaşı mövcud idi [23, s.111].

Müasir ingilis dili 26 hərfdən ibarət olan Latin əlifbasından istifadə edir. Qədim dövr ingilis dilində qohumluq sözləri kimi ümumi istifadəli sözlər çox az idi: *faeder*, *modor*, *brothor*, *sweostor*, və *dohtor*. Bu dövrdə iki təyinedici mövcud idi: *se*, *seo*, *thaet* (that) və *thes*, *theos* (this), lakin yeni dövr ingilis dilində istifadə olunan (*a* və *ya the*) artiklları yox idi. Beləliklə, *the good man-yaxşı adam* ifadəsi qədim dövr ingilis dilində *se (that) goda mon* kimi istifadə olunur. Qədim dövr ingilis dilində olunan təyinedicilərə nəzər salsaq: kişi cinsində *sē*, *se*, neytral cinsdə *Þæt*, qadın cinsində *sēo*, cəmdə isə *Þā* istifadə olunduğunu görürük. Qədim ingilis dilində cins kateqoriyası yalnız tək isimlərdə özünü göstərirdi, cəmdə isə cinsi fərq qoyulmamışdı. Sözü digər formaları ilə analogi olaraq, *sē/se* və *sēo* təyinediciləri köhnə İngilis dilinin sonlarında *þē/þe* və *þēo* variantları ilə əvəz edilmişdir.

Müasir İngilis dilində müəyyən artıqlı olan *the* kişi cinsi təyinedicisi olan *þe*-dən yaranıb, hansı ki bu təyinedici də qədim dövr ingilis dilində mövcud olan *se*-dən bənzətmə ilə düzəldilmişdir. Müqayisə dərəcəsində istifadə etdiyimiz, *the sooner*, *the better-nə qədər tez*, *bir o qədər yaxşı* ifadəsindəki artıqlı, qədim dövr ingilis dilindəki

neytral instrumental təyinedicisi olan *þē* yaranmışdır. Müasir dövr ingilis dilində istisafə olunan *that* təyinedicisi qədim dövr neytral nominativ-akkusativ *þæt*-dən götürülmüşdür.

Daha az istifadə olunan qədim dövr ingilis dili təyinedicisi olan (adətən *this*, pl. *these*) nominativ tək formaları *þēs* (kişi), *þis* (neytral, MoE *this*) və *þēos* (qadın) təyinedicilərindən əmələ gəlmişdir. Onun nominativ-akkusativ cəm olan *thās* “those” təyinedicisinə çevrildi [23, s.112].

Qədim dövr ingilis dilində isimlər cinsinə, halına, sayına (tək və cəm) görə xarakterizə olunurdu. Demək olar ki, artiklların tam möhkəmlənməsi orta ingilis dili dövründə baş vermişdir. Orta ingilis dili dövrünün əvvəllərində cinsiyyət kateqoriyası itirildi, bu isə özünü ilk öncə ingilis dilinin şimali və mərkəzi dialektlərində 11-12-ci əsrlərdə və bir qədər sonra cənub dialektlərində göstərməyə başladı. Omonim hal formalarının inkişafı nəticəsində ismin hal sistemi zəiflədi və nəticədə sadələşdirildi [23, s.113].

Qeyd etmək lazımdır ki, orta dövr ingilis dilində köklü dəyişiklik baş verdi. İsmın say kateqoriyası hal kateqoriyasından ayrıldı. Beləliklə, qədim dövr ingilis dilində istifadə olunan *-as* sonluğu ilə orta dövr ingilis dilində istifadə olunan *es* sonluğu arasında fərq yarandı. Hansı ki, qədim dövr ingilis dilində *-as* həm ismin sayını, həm də hal kateqoriyasını bildirdiyi halda, orta dövr ingilis dilində *es* sonluğu yalnız ismin say kateqoriyasını bildirir. Qədim ingilis dilinin nominal sisteminin böyüməsində mühüm hadisə artiklların inkişafı oldu. Qədim ingilis dilində isim tez-tez *se*, *se:*, *þæt*, *þa* əvəzlilikləri ilə müəyyən edilirdi. *That*, *those* əgər obyekt məlum idisə və ya əvvəl qeyd olunmuşdusa istifadə olunurdu. XIII əsrdə təyinedici əvəzliyinin paradiqması iki formaya endirildi: *that* indiki dövrdəki *that* və *thos* indiki dövrdəki *those*. Təyinedici əvəzliyinin zəif (vurgusuz) forması beləliklə müəyyən artiklin vəzifəsində istifadə olunmağa başladı.

Qeyri-müəyyən artıqlıq qədim dövr ingilis dilində mövcud olan *an* yəni bir rəqəmindən yaranmışdır. *An* sözü qədim ingilis dilində nisbətən artıqlıq funksiyasında işlənmişdir, məsələn: *an man*. XII əsrdə artıq say kimi yox, həmçinin ismin ümumi xarakter daşdığını göstərirdi. Ümumi xarakter dedikdə biz əşyadan, şəxsdən, hər

hansı bir yerdən deyil, bu qəbildən olan anlayışları ortaq kateqoriya kimi istifadə edirik. Orta dövr ingilis dilində *an* rəqəmi fonetik qanunlara uyğun olaraq *on* kimi dəyişdi. Artikl nitq axını zamanı vurğusuz vəziyyətdə işlənirdi. Lakin vurğusuz vəziyyətdə $a > o$ dəyişməsi əvəzinə uzun *a* səsi qısaldıldı. Uzun [a:] a səsinin qısa [a] səsinə keçməsi nəticəsində iki sözə ayrılma hadisəsi baş verdi. XII-XIII əsrlərdə *oon* artıklı [a:n] kimi tələffüz olunurdu. Daha sonra isə bu söz bizim də müasir ingilis dilində istifadə etdiyimiz *one* sözünə transformasiya olundu. XIII əsrdə isə yeni bir ənənə özünü göstərməyə başladı. Sonu *n* samiti ilə bitən sözlərdən sonra, *n* samiti ilə söz başlayanda birinci sözün sonundakı *n* samiti düşürdü.

Zaman keçdikcə bu qayda əvvəllər *n* samiti ilə bitən sözlərin sonunda həmin samitin işlədilməməsinə gətirib çıxardı. Bununla nəinki sonu *n* samiti ilə bitən sözlərin müasir dövrdə həmin samit olmadan işlədilməsi, həmçinin *a* artıklının işlədilməsini misal çəkmək mümkündür. Bununla deyə bilərik ki, *a* artıklı 8 əsr öncə məhz *an* formasında işlədilirdi. Beləliklə, *n* samiti ilə bağlı yuxarıda qeyd olunan qayda geniş miqyaslı tətbiq edildiyi üçün digər samitlə başlayan sözlərin qarşısında *an* kimi yox *a* istifadə olunmağa başladı. Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-müəyyən artikl kimi istifadə olunan söz bir rəqəmindən ayrılmış iki forma şəklində meydana çıxmışdır: *an* və *a*. Qeyri-müəyyən artiklin mənşəyini bilməklə onun nə üçün yalnız sayıla bilən isimlərin tək forması ilə işlədildiyini başa düşmüş olacağıq. Bu, qədim ingilis dilindəki *an* yəni bir rəqəminin tarixi əlaqəsinin əksidir [23, s.114].

Qədim ingilis dilində yalnız artiklların funksiya və statusunun mənşəyi və formalaşması baş verdiyinə görə onları bu terminin müasir mənasında artikl adlandırmaq olmaz. Qədim İngilis dövründə təyinedici əvəzliyi əsasında yaranan müəyyən artıklı ilə vəziyyət az-çox aydındır. Lakin bu dövrdə qeyri-müəyyən artikl hələ formalaşmayıb və onun əcdadını birmənalı olaraq müəyyən etmək də mümkün deyil: qədim ingiliscə *an* həm sifətdir (*tək, müəyyən* deməkdir), qeyri-müəyyən əvəzlikdir, həm də rəqəmdir.

Buna görə də bu elementlərin işçi adlarını təqdim etmək zərurəti yaranır, yəni *an* determinativ-rəqəm və *se* determinativ (bu təyinatlar şərtidir və köhnə ingiliscənin

bütün formalarını ehtiva edir *an*; *se*, *seo*, *þæt*) [23, s117]. Qədim ingilis dilində *an* və *se* determinantların statusu ilə bağlı nəzəri baxışların nəzərdən keçirilməsi anqlo-saksonlar üçün Latın qrammatikasının yaradıcısı Aelfrikin işi ilə başlayır. Bu traktat IV əsrdə Donatus tərəfindən yaradılmış latın dilinin nümunəvi qrammatikasının tərcüməsidir. Aelfric tərcüməni öz ön sözü ilə təmin edir, qədim ingilis dil terminlərini təqdim edir, latın terminlərini izah etməyə çalışır. Ümumiyyətlə, qeyd etmək yerinə düşər ki, Aelfrikin tərcüməsi, əslində, bir dilin qrammatikasını digər dilin vasitələrindən istifadə etməklə izah etməyə ilk cəhdlərdən biridir. Müəyyənəddici rəqəmin statusu Aelfrik tərəfindən aydın və birmənalı olaraq təyin olunmamışdır. Bu element *se* determinativindən ayrı işlənir və nə rəqəmlərə, nə də əvəzlilərə uyğun gəlmir.

İngilis dilinin tarixinin təsvirlərində qədim ingilis dili dövründə *an* və *se* determinantların statusu ilə bağlı aşağıdakı fikir geniş yayılmışdır. *An* rəqəmlər sinfinə aiddir və bir rəqəmindən nə formal, nə semantik, nə də funksional cəhətdən ayrılır. *Se* determinativ isə təyinedici əvəzlilikləri sinfinə aiddir. Onun əsas funksiyaları ismin adını qeyd etmək və müəyyənlik / qeyri-müəyyənlik kateqoriyasını ifadə etməkdir.

Qədim ingilis dili dövründə tarixi-mədəni şərait və linqvistik situasiya nəsr və poeziyanın ziddiyyətini bir arada mövcud olan iki ədəbi ənənənin qarşıdurması kimi qabaqcadan müəyyən edirdi [23, s.118]:

- keçmiş dövrlərin dil xüsusiyyətlərini əks etdirən və əsasən epik poeziyaya həkk olunmuş əvvəlki ədəbi ənənə.
- əsasən nəsr mətnlərində təcəssüm tapmış yeni ədəbi ənənə. Açıq, qədim dövr mətnlərində yad ədəbi ənənənin təsiri altında və kommunikativ diapazonun genişlənməsi nəticəsində dilin transformasiyası prosesləri daha aydın şəkildə özünü göstərməli idi.

Ona görə də bu tarixi dövrdə *an* determinativ-rəqəmin təklik semantikasını mətnlərin müxtəlif funksional və üslubi çeşidlərində öyrənmək lazımdır:

- qədim ingilis dili poeziyasında, əslində bir çox hallarda əvvəlki dil istifadəsini əks etdirir;

Tədqiq olunan fenomeni qədim ingilis qanunlarının mətnlərində də nəzərdən keçirdik. Onlar şifahi və yazılı ədəbi ənənələrin xüsusiyyətlərini əvvəlki (ilk qanunlarda) və yeni (sonrakı qanunlarda) linqvistik istifadələrin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən bir növ mətdir. Qədim ingilis poeziyasını, qanunlarını və nəsrini müxtəlif ədəbi ənənələri əks etdirən mətnlərin janr və stilistik çeşidləri kimi nəzərə alaraq və bu abidələrin artıq təklif olunan xüsusiyyətlərinə sadıq qalaraq, artıqlıq qədim ingilis dövründə *an* determinativinin statusunu və funksiyalarını təhlil edir. Bunun üçün hər bir mətn növündə üç növ kontekst fərqləndirilir:

- 1) *an*-determinativ + isim;
- 2) təyinedicisiz təkdə olan isim;
- 3) təyinedicisiz cəm halında olan isim.

Qədim ingilis dilində obyektı göstərmək üçün isim forması təyinedici-say və cəm göstəriciləri olmadan istifadə olunur. Məsələn, *stream* (nom.sg) çay, axın – *streamas* (acc.pl) çaylar, axınlar; *storme* (dat.sg) fırtına - *stormum* (dat.pl) fırtınalar; *wealle* (dat.sg) (yaxın) divarlar - *weallas* (nom.pl) divarlar. Bəzi hallarda ismin tək forması təyinedici-rəqəmlə, cins və halda isimlə uyğun gəlir. Qədim ingilis poeziyasının mətnlərində və *an* determinativlərin qanunlarında rəqəm çox nadir hallarda istifadə olunur. *An* təyinedici-rəqəmin mövcudluğu və yoxluğu nə ilə izah olunur?

Gewat ða neosian, syþðan niht becom [52, s.25]

O (Qrendel) gecə gələndə kəşfiyyata getdi.

ac ymb ane niht eft gefremede

mordbeala mare ond no mearn fore [52, s.25]

Amma başqa bir gecə gəldi,

etdiyinə peşman olmayaraq yenə quldurluq etdi

Ehtimal etmək olar ki, obyektin kəmiyyət xarakteristikasını vurğulamaq lazım gəldikdə *an* təyinedici-rəqəmin obyektin adını müşayiət edir. Əgər birinci misalda bizi obyektin (gecənin) olması maraqlandırırıdısa, ikinci misalda onun kəmiyyətini (yəni iki deyil, bir gecə) göstərmək lazımdır. İkinci misalda kontekst bir çox oxşar obyektlərin (digər gecələrin) mövcudluğunu göstərir. Deməli, təyinedici-numerativ

də çoxlu oxşar obyektlərdən (gecələr ardıcılığından başqa bir gecə) bir obyektin seçilməsini göstərir.

þa wæs on gange gifu Hróðgáres
oft geæhted þæt wæs án cyning.
aéghwæs orleahtre oþ þæt hine ylðo benam
mægenes wynnum sé þe oft manegum scód [52, s.27]
 Heç bir şəkildə Hrothgar'ın təqdimlərini tərifləmədi:
 o, qüsursuz bir padşah idi,
 yalnız qocalıq onu gücdən məhrum etdi,
 bu hər bir insanın başına gəlir.

Bu misalda *bir* leksik mənasını daşıyan *an* təyinedici-sayı göstərir ki, obyekt təkdir və ola bilsin ki, bir sıra oxşar obyektlərlə əlaqələndirilə bilər. məsələn, padşahlardan biri kimi ifadə oluna bilər. Aşağıdakı misalda kəmiyyət xarakteristikasının və ya dəstdən seçimin belə bir əlaməti yoxdur:

ðá gebéah cyning
folces hyrde [52, s.29]
 sonra xalqın hökmdarı
 olan padşaha baş əydi

Zaman keçdikcə nəsr abidələrində təyinedicilərin işlənməsi nümunələrinin sayı xeyli artırdı. Bütün nümunələrdə təyinedici rəqəm "bir, tək" mənasını daşıyır və obyektin kəmiyyət xüsusiyyətlərini ifadə edir, bəzi hallarda obyektin çoxluqdan seçildiyini göstərir: *uiiii eorlas and an cyning* - doqquz nəcib adam və bir padşah. *Þrie Scottas on anum bate* - bir gəmidə üç Skott, *ane niht of þam wicum* - həftənin bir gecəsi.

An angin is ealra þinga, þæt is God ælmihtig - hər şeyin bir başlanğıcı var, bu, Külli-İxtiyar Rəbbdir (Homilies of / Elfric, 6/1). Bu misalda təyinedici-rəqəm subyektin kəmiyyət xarakteristikasını - hər şey üçün bir (yalnız, başqası verilmir) başlanğıcını göstərir. *Ne deð he ðonne ðæt he ne lufað ða halgan ðenunga, ac eallunga he hie forsihð* - onun günahı müqəddəs xidmətləri sevmədiyi bir günahda

deyil, onlara xor baxmasındadır. Bu kontekstdə təyinedici-say başqalarının potensial çoxluğundan bir obyektin seçilməsini (yaxşı davranışın) ifadə edir.

Beləliklə, bölünməmiş bir obyektin oxşarlar toplusundan təcrid olunmasını vurğulamaq və ya onun kəmiyyət xarakteristikasını göstərmək lazımdırsa, *an* təyinedici-say istifadə olunur. Nəticə etibarlı ilə, qədim ingilis dilində *an* təyinedici-say iki funksiya malikdir: bir tərəfdən çoxluqdan bir bölünməmiş obyektin seçilməsi, digər tərəfdən isə kəmiyyəti təyin etmək. Qədim ingilis dilində təyinedici-say *an* ilə yanaşı, *se* determinativ funksiyaları yerinə yetirir. Bu təyinedicinin istifadəsinə dair çoxsaylı nümunələr var. *Se* determinativ adın inkişaf edən konseptual kateqoriyalarının dizaynında istifadə olunur - *fərdiləşdirmə*, *ümumiləşdirmə*, *müəyyənlik*. Nümunələrin təhlili göstərdi ki, qədim ingilis dilində *an* və *se* determinativlər bir-birinə zidd deyildir.

Orta İngilis dövründə müəyyən artıqlar və işarə əvəzliyi, qeyri-müəyyən artıqlar və rəqəm arasında formal fərq var. Nəticədə, birincisi, müəyyən artıqların ismin cinsi, hal və say kateqoriyalarına münasibətdə qeyri-indikativ xarakter alması, ikincisi, adın özünün zəminsizləşmə sistemindəki dəyişikliklər, müəyyən artıqların ismin azalmasında iştirak morfoloji funksiyalarını yerinə yetirməyi dayandırmışdır. Qeyri-müəyyən artıqlar, əksinə, say kateqoriyasında köməkçi element kimi nominal azalmada öz mövqeyini getdikcə gücləndirir. İngiltərədə orta əsrlərdə inkişaf etmiş linqvistik vəziyyət bu tədqiqat üçün ən çox aktual olan iki mətn qrupunu ayırmağa imkan verir: 1) birinci dövrə xronoloji cəhətdən aid olan yazılı abidələr (Early Transition English) və ehtimal ki, dil sistemindəki dəyişiklikləri (bəlkə də hələ o qədər də ardıcıl deyil) əks etdirən; 2) əvvəlki dəyişikliklərin nəticələrini nümayiş etdirən sonrakı dövrün yazılı abidələri (Later Transition English).

“Peterborough's Chronicle” istisna olmaqla, tədqiqat materialı kimi seçilmiş orta ingilis dili dövrünün demək olar ki, bütün mətnləri qeyri-müəyyən artıqlar ilə rəqəm arasındakı funksional və formal uyğunsuzluğu qeyd edir. *Nu eski ye hwet riwle ye ancren schulen halden. Nu thenne is hit swa het alle ancren raahen wel halden an riwle* - Sən soruşursan ki, geri çəkilənlər hansı qaydaya əməl etməlidirlər. Bütün qadağalar bir qaydaya əməl edə bilər. Yəni, *alle mahen ant ahen halden a riwle*,

onont purte of heorte - hamı ürəyin saflığını elan edən bir qaydaya əməl edə bilər və riayət etməlidir. Birinci halda, bir sıra qaydaları sadaladıqdan sonra əsərin müəllifi zahidlərin hansı qaydaya əməl etməli olduğu sualına cavab verir - hər kəs bir qaydaya riayət etməlidir. Burada *an* rəqəmini görürük. Rəqəm mövzunun təkliyini göstərir. Amma bu, leksik təklidir: birə bərabər kəmiyyət. Rəqəmlə ifadə olunan leksik təklil yalnız obyektlərin sayının birə bərabər olduğunu göstərir. Leksik təklil bir obyektin seçildiyi çoxluğun mövcudluğunu nəzərdə tutmur. Qrammatik təkliyi xarakterizə edən çoxluğun nəzərdə tutulan mövcudluğudur. Deməli, birinci misalda bu bir qaydadır, hamı üçün birdir. İkinci misalda qeyri-müəyyən artiklin işlədildiyi yerdə qaydalardan biri vurğulanır. Bunun həqiqətən də olması faktı bir neçə qaydadan yalnız biri, qaydanın təsvirini, aydınlaşdırılmasını göstərir. Artikli olan isim bölünməmiş obyekti çoxlu oxşar obyektlərdən fərqləndirir. Bu funksiyada ismin qeyri-müəyyən artikli ilə forması mütəmadi olaraq *seqmentləşmə/seqmentləşməmə* əsasında say kateqoriyası daxilində cəm halında olan isim formalarına qarşı qoyulur. Bu misalda xüsusilə aydın görünür: *thou be yet a full vung knave* - sən yaxşı adamsan [67, s.217]; *Yu alle full well knave* - Siz yaxşı uşaqlarsınız [67, s.220].

Bununla belə, qədim ingilis mətnlərində cəm forması müntəzəm olaraq *an* ilə deyil, artiklsız isim forması ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Orta İngilis dövründə bu formaların əlaqəsi dəyişir. *The earn deth in his nest a deore-wurthe yim-stan. achate hatte... This deore-wurthe stan, thet is Jesu Crist, ase stan treowe ant ful of alle mihtes over alle yim-stanes* - Qartal öz yuvasına əqiq adlı qiymətli daşı gətirir... Bu qiymətli daş, İsa Məsih kimi, daş kimi orijinaldır və gücünə görə bütün qiymətli daşları üstələyir. Bu nümunədə biz hər üç formanı görə bilərsiniz: *a deore-wurthe yim-stan* - bir qiymətli daş (forma və ölçüyə malikdir), *stan* - müəyyən xüsusiyyətlərə (sərtlilik, sıxlıq və s.) *vim-stanes* - müxtəlif daşlar (çoxlu). Qeyri-müəyyən artikli olan ismin forması “bir bölünməmiş obyekt – birdən çox oxşar obyekt” prinsipinə əsasən ismin cəm halında olan formasına qarşı qoyulur. Artiklsız ismin formasının qeyri-müəyyən artikli olan formaya qarşı qoyulmasını indi substansiyanın – qeyri-məhdud kütlənin və onun çox məhdud “reallaşması” kimi şərh etmək olar.

Məsələn:

“So lay that child to middel night,
That Grim bad Leve bringen light” [67, s.275- 276]

Beləliklə, uşaq gecə yarısına qədər uzandı, sonra Qrim işığı gətirməyi istədi.

“At night saw she ther-inne a light,
A swither fair, a swithe bright,
All so bright, all so shir
So it were a blase of fir” [67, s.125- 126]

Gecələr ondan çox parlaq və əlvan bir işıq gəldiyini gördü. O qədər parlaq və əlvan ki, alov parıltısı kimi.

Bu nümunələrdə işıq ismi qeyri-müəyyən kütlə və həcmli, lakin xarakterik xüsusiyyətlərə malik olan bəzi maddəni bildirir. O, birinci halda müzakirə olunan eyni maddənin müəyyən məhdud miqdarı olan bir cismin, bir işığın birləşməsi ilə ifadə olunan obyektə qarşıdır.

Beləliklə, artiklsız işlədildikdə isim substansiyanı, mücərrəd təmsili, mücərrəd atributu bildirir. C.Rayt onları *formasız obyektlər* (formalanmamış obyektlər), P.Kwerk *diferensiallaşmamış kütlə* adlandırır. Qeyri-müəyyən artikldan istifadə edərkən isimlər müəyyən tək obyektləri, əşyaları, keyfiyyətin təzahür hallarını adlandırır. V.Ya. Plotkin bunu belə izah edir: birinci misallar *xarici və ya daxili sərhədləri olmayan kontinuum kimi denotatı* təmsil edir; ikincisi – *xarici məhdud və daxili birləşmiş, integral kimi*. Qeyri-müəyyən artikllı ismin, artiklsız formanın semantikasının dəyişməsindən danışmaq mümkün olur. Qeyri-müəyyən artiklı olan ismin forması əlavə davamlılıq mənasını alır, buna görə də o, *mövcudluq - xarici sərhədlərin olmaması* (davamsızlıq / davamlılıq) kimi ifadə oluna bilər.

Orta ingilis dövrü abidələrinin ikinci qrupunda qeyri-müəyyən artiklı olan isim də *bir bölünməmiş obyekt - oxşar obyektlərin bölünmüş toplusu* prinsipinə görə cəm ismə və *an - xarici məhdud obyekt xarici sərhədlərdən məhrum olan davamlı obyekt*dir prinsipinə görə artiklsız ismə qarşıdır. Beləliklə, Orta ingilis dilində isim üç müxtəlif ədədi formada görünmək imkanı əldə edir; qeyri-müəyyən artiklla, artiklsız, cəm göstəricisi ilə. Qədim İngilis dilində *parçalanma/parçalanmama* prinsipinə görə cəm formasının təkə qarşı çıxması olan ismin say kateqoriyası artıq orta ingilis

dövrünün əvvəlində transformasiyaya uğramışdır. *Mövcudluğu - xarici sərhədlərin olmaması* xüsusiyyəti *parçalanma/parçalanmama* işarəsinə əlavə olunur. Bu mərhələdə say kateqoriyası *ədəd üçbucağı*dır, onun hər təpəsi ədədi kateqoriyalı formadır, say kateqoriyasındakı qarşıdurmalardan birini təmsil edir: tək forma, cəm, davamlılıq. $a(n) +$ isim forması cəm halında olan isim formasına və artiklsiz isim formasına qarşıdır. Nəticə etibarilə, bu dövrdə say kateqoriyası daxilində çoxluq və davamlılığı özündə birləşdirən təklik və qeyri-təkliyin ziddiyyəti ilə ifadə olunan təklik/qeyri-təklik ziddiyyətini ayırmaq mümkün olur. Say üçün xarakterik olan leksik təkliyin semantikasi qeyri-müəyyən artıql vasitəsilə qrammatik təkliyə çevrilir. Məqalənin funksiyalarının inkişafının birinci mərhələsində bu semantika aşağıdakı kimi şərh olunur: potensial çoxluqdan bölünməmiş obyekt (çoxluğun özünün olması nəzərdə tutulur). Bundan əlavə, bu semantika genişlənir və *mücərrəd anlayışın və ya substansiyanın məhdud təzahürü* (davamsızlıq) mənasını ehtiva edir.

Orta İngilis dövründə təklik kateqoriyası ilə təmasda olan digər kateqoriyalar da sürətli inkişafa məruz qalır, məsələn, *se* determinativ ilə təmsil olunan kateqoriyalar buna misaldır. Burada müəyyən, qeyri-müəyyən artıqlı və artiklsiz isim formalarının ziddiyyətini nümayiş etdirən misallar üzərində dayanmaq daha məqsəduyğun görünür.

1. Müəyyənlik dəyərinin göstəricisi kimi müəyyən artıql nəzərdən keçirək. İngilis dilinin ənənəvi qrammatikasına görə, əminliyi ifadə edən müəyyən artıql qeyri-müəyyən artıqlın əleyhinədir. Bu cür qarşıdurma o hallarda özünü göstərir ki, əvvəlcə söhbət həmsöhbətə, oxucuya məlum olmayan (qeyri-müəyyən) obyektəndir, sonra isə bu obyekt artıq müəyyən edilmiş, oxucuya məlum olan kimi şərh olunur. Yəni birinci işlənmədə isim qeyri-müəyyən artıql, ikincidə isə müəyyən artıqlı ilə müşayiət olunur.

“The king hadde a Quen of priis” [67, s.178]

Kral özü üçün ən nəcib kraliçalardan birini seçdi.

Mətnin sonrakı hissələrində isə kraliçanın kimliyi məlum olur. Çox vaxt artıqların istifadəsi ismin birinci və ya ikinci istifadəsi ilə tənzimlənir. Lakin bu nümunəni belə şərh etmək daha məntiqli görünür: qeyri-müəyyən artıql burada

krallardan biri olduğunu (qrammatik təklik) göstərir, müəyyən artiklin daha sonra bunun padşahın seçdiyi və ya onun haqqında olduğu kraliça olduğunu vurğulayır.

2. Orta ingilis dövrü mətnlərindən çoxlu misallar müəyyən artiklin fərdiləşdirici mənasını düzəldir. Bu misallarda artikl isimdən əvvəl gəlir, onun təyini ya qrammatik (mülkiyyət, atributiv bəndlər mənalı konstruksiyalarla) verilir, ya da nəzərdə tutulur.

“Whane the light of daye springe”

Yaz günü işığı düşəndə

“In þe treowþe þæt heo vs ogen”

Bizə verdikləri etimadda

Amma bütün belə kontekstlərdə ismin qeyri-müəyyən artikl forması ilə, artiklsız isim forması da var. Məsələn, *a trefte þæt he labored* - işləyib hazırladığı dərsləyə görə zəhmət çəkdi; *to here a lesing of thy mouthe* - ağzınızın yalanlarını eşitmək üçün; *proffit of þe cuntree* - ölkə faydası; *fro daunger tribulacions* - bədbəxtlik təhlükəsi üzündən; *by reson of þe temporaltees of þe saide chirche* - söylənilən kilsənin müvəqqəti səlahiyyətinə görə; *taim of suche materes* - belə məsələlər üçün vaxt. Üstəlik, yuxarıda göstərilən bütün nümunələrdə isimlərin artikllarla (artiklsız) istinadı sintaktik konstruksiyaların köməyi ilə məhdudlaşdırılır, yəni bu isimlərlə adlandırılan obyektlər müəyyən edilir və məlum olur. Eyni tip kontekstlərdə ismin müxtəlif formalarının işlədilməsi, ilk növbədə, onu göstərir müəyyən sintaktik şərtlərin (birinci, ikinci işlətmə; atributiv bənd, mənsubiyyət mənası ilə konstruksiya) olmasının artiklların işlənməsinə təsir göstərmədiyini; ikincisi, artiklların funksiyaları haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir, yəni müəyyən artiklin istifadəsi bunun “eyni” predmet olduğunu vurğulayır; qeyri-müəyyən artikl mövzunun təkliyini göstərir, zahirən məhduddur; artiklsız isim forması kontinuum obyektini bildirir; üçüncüsü, say kateqoriyası daxilində üç formanın ziddiyyətsizliyinə dəlalət edir.

Yeni İngilis dili dövrünün dil vəziyyəti iki mühüm hadisə ilə müəyyən edilmişdir. Bu, bir tərəfdən fransız dilinin ingilis dilinin bütün ünsiyyət sahələrindən sıxışdırılması, digər tərəfdən isə ingilis milli ədəbi dilinin daha da inkişafı, onun şüurlu şəkildə işlənməsidir. Yeni ingilis dili dövründə ilk qrammatik traktatları təhlil

etmək və müasir dili təsvir edən bu əsərlərin müəlliflərinin qeyri-müəyyən artiklın funksiyalarını və statusunu necə şərh etdiklərinə baxmaq məqsədəuyğun görünür.

Təhlil edilən bütün qrammatik əsərlərdə (A.Gill, J.Wallis, R.Louth, L.Murray, E.Abbott, H.Svit, O.Jespersen tərəfindən) artikl söz kimi qəbul edilir. Amma artiklların nitq hissəsinə aid olması çoxlu suallar və şübhələr yaradır. Robert Louth və Lindley Murray doqquz nitq hissəsini (məqalələri ayrıca nitq hissəsi kimi) fərqləndirir. Sonrakı qrammatik traktatlarda nitq hissələrinin sayı səkkizə (H.Svit), beşə (O.Jespersen) qədər azaldılır. Qrammatiklər nitq hissələrinin sayını artırmaqdan, ilk qrammatiklərdə olduğu kimi, nitqin əhəmiyyətli hissələrindən birinə artikllar təyin etməyə üstünlük verirlər. Normativdən əvvəlki qrammatikalarda artikllar mühüm nitq hissələrinə (sifət, əvəzlik və s. sinfinə) aiddir, prespektiv qrammatikalarda ayrıca müstəqil nitq hissəsi kimi fərqləndirilir. Bunun səbəbi yəqin ki, artiklların statusunun şübhəli olmasındadır. Erkən elmi qrammatikalarda artiklların nitq hissəsinə aid edilməsi ilə bağlı da fikir birliyi yoxdur. Çox vaxt bu yazılarda müəyyən və qeyri-müəyyən artikllər əvəzlilərə aiddir ki, bu da öz növbəsində artikllərin özləri kimi mübahisəli bir sinifdir.

Artiklların əsas funksiyası - ümumi ismin adının işarələnməsi - nəzərdən keçirilən əsərlərin hər birində mütləq qeyd olunur. Bütün əsərlərdə qeyri-müəyyən artiklla *bir* rəqəmi arasında sıx əlaqə vardır, artiklın rəqəmin semantikasını saxladığı, lakin dəyişdirilmiş formada olduğu göstərilir. Müəyyən və qeyri-müəyyən artiklların ziddiyyəti H.Svit yaradıcılığı ilə başlayır. Amma hətta onun artiklları da yalnız bir funksiyanı yerinə yetirərkən müxalif mövqedədir - isimlə ifadə olunan obyektin müəyyən və ya qeyri-müəyyən kimi xüsusiyyətləri. Eyni zamanda, müəyyən / qeyri-müəyyən məlum (əvvəllər qeyd olunan, nəzərdə tutulan) / naməlum (ilk dəfə qeyd olunur) kimi başa düşülür. Digər funksiyaları yerinə yetirərkən, xüsusən də təsnifat (G.Suit-ə görə) maddələrə qarşı çıxmır. A.Gill biganə istifadəyə də diqqət çəkdi. Artiklların bu qismən ziddiyyəti yəqin ki, onların bir neçə fərqli kateqoriyanı təmsil etmələri ilə əlaqədardır.

İsmin üç ədədi formasının ziddiyyəti C.Vollis tərəfindən aydın şəkildə təsvir edilmişdir. O, həm də qeyri-müəyyən artiklla say arasındakı əlaqəni göstərir və bunu

elementin öz adında - artikl rəqəmində əks etdirir. L.Murrey və R.Lautun əsərlərində müəyyən və qeyri-müəyyən anlayışlar təqdim edilir, lakin artiklların ziddiyyətinə diqqət yetirilmir. Müəlliflərin verdiyi nümunələrdə təklik/qeyri-təkliyin qrammatik qarşıdurması kifayət qədər aydın şəkildə izlənilə bilər. Bu mənada ən əlamətdar olanlar *many a man* - çox adam tipinə aid nümunələr, qeyri-müəyyən artiklın xüsusi adlarla, maddi isimlərlə, say + isim (çox vaxt cəm halında) birləşmələri ilə birləşmələridir.

Elmi (təsviri) qrammatikalarda təklik/qeyri-təklik qarşıdurması fərqləndirilmir. Bununla belə, H.Svit qeyri-müəyyənlik artiklina xas olan təkliyin semantikasından yazır, O.Jespersen isə artikla *bir* mənasını verir. Elmi qrammatikaların müəllifləri ənənəvi latın qrammatikasına, daha doğrusu, latın terminologiyasına əsaslanaraq müəyyən və qeyri-müəyyən artiklları yalnız konseptual kateqoriyaların göstəriciləri hesab edirlər. Təkliyin/fərdiliyin qrammatik ziddiyyətinin təzahürünü nümayiş etdirən və konseptual kateqoriyalar baxımından şərh olunmayan nümunələr çoxsaylı istisnalar kateqoriyasına aiddir. Tədqiqatın obyektivliyini təmin etmək üçün material seçərkən ədəbi dilin inkişafının son mərhələsinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır (ədəbi dilin fərqli xüsusiyyətləri M.M.Quxmanın, N.N.Semenyukun əsərində ətraflı müzakirə olunur).

Müvafiq olaraq, bu bölmədə aşağıdakı şərtlərə cavab verən mətnlər nəzərdən keçirilir: 1) müxtəlif üslublara və janr-üslub sortlarına aid mətnlər; 2) az-çox yüksək emal dərəcəsi ilə seçilirlən mətnlər; 3) supradialektal xarakter daşıyan; 4) tədqiq olunan dövr daxilində müxtəlif xronoloji mərhələlərə (əslərə) istinad olunan mətnlər.

Təkliyin qrammatik mənasını nümayiş etdirən nümunələr yeni ingilis dili dövrünün mətnlərində çoxlu və müxtəlifdir. Bütün nümunələrdə ismin say kateqoriyası daxilində prinsipə görə üç ədədi formanın ziddiyyətini izləmək olar: mücərrəd - mücərrədin konkret *bir* təzahürü - bir neçə oxşar təzahür. Yalnız bu komponentlərin xüsusi təfsiri dəyişir. Məsələn, maddə və ya bu maddənin məhdud miqdarı - bir neçə oxşar hissə; bəzi maddə - eyni maddənin ayrıca, spesifik növü - bir neçə növ:

“Where we make demonstrations of all lights and radiations and of all colors. We find also divers means, yet unknown to you, of producing of light. Then after divers meetings and consults of our whole number, to consider of the former labors and collections, we have three that take care out of them to direct new experiments, of a higher light, more penetrating into nature than the former” [54, s.37].

Bütün işıqları, şüaları və bütün rəngləri nümayiş etdirdiyimiz yer. Biz dalğıcılar da sizə məlum olmayan, işıq hasil etmək deməkdir. Sonra müxtəlif görüşlərdən və bütün sayımızın məsləhətlərindən sonra, əvvəlki əmək və kolleksiyaları nəzərə alsaq, birincisindən daha yüksək işıqlı, təbiətə daha nüfuz edən yeni təcrübələr aparmaq üçün onlardan üçümüz var.

Bu misalda ismin hər üç ədədi formasının ziddiyyətini müşahidə etmək olar: *lights* işıqlar – *light* işıq – *a light* işıq. İkinci formada - artiklsız təkdə isim müəyyən maddəni bildirir. Birinci və üçüncü formalarda isim bu maddənin müəyyən miqdarını göstərir, ona sərhədlər verir. Bu cür xarici sərhədlər substansiya sayma xüsusiyyəti verir ki, bu da bizim cəm və təkin qeyri-müəyyən artiklla qarşıdurmasında müşahidə etdiyimiz şeydir. Məsələn, *being* - varlıq, həyat; *a cogitative being* - təfəkkürlü varlıq, düşünmək qabiliyyətinə malik canlıdır; *beings* - bir neçə (növlə) oxşar məxluqlar və s. Yeni ingiliscə mətnlərdə hər üç kontekst növünün olması və hər üç ədədi formanın say kateqoriyası daxilində müəyyən əlaqəsi belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, təklik/təklilik ziddiyyəti yeni ingilis dili dövründə güclənib. Burada həm semantik, həm də formal xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən mücərrəd isimlərin istifadəsinə dair nümunələrlə təmin edilir. Qeyri-müəyyən artikl ilə, *a meruelous modestie* - əla təvazökarlıq, *a knowledge* - bilik, *a long forgetfulness* - uzun müddət unutqanlıq, *an awfulness* - dəhşət və s. Mücərrəd isimlərlə qeyri-müəyyən artiklın istifadəsinə dair nümunələr göstərir ki, bu cür istifadə heç bir istisna deyil, nümunədir, buna görə də hər bir isim (hətta mücərrəd olanlar da) hər üç ədədi formada ola bilər. Beləliklə, yeni ingilis dili dövrünün mətnlərinin materialında göstərilmişdir ki, ismin say kateqoriyası daxilində təklik/qeyri-təklilik ziddiyyətinin inkişaf tendensiyaları orta ingilis dilində təsvir edilmiş və inkişaf etdirilmişdir.

Son olaraq, qeyri-müəyyən artikl öz əcdadından - saydan - leksik təkliyin semantikasını alaraq onu özündə saxlayır, lakin çevrilmiş formada: leksik təklik qrammatik olur. Qeyri-müəyyən artikl öz semantikasına görə tarixi çevrilmələr zamanı təklik/qeyri-təklik ziddiyyətinin köməkçi elementi statusunu alır, ismin say kateqoriyası daxilində reallaşmasını alır.

1.2. Artiklın digər nitq hissələri arasında yeri

Artiklın dildə istifadəsi və ya dil daşıyıcıları tərəfindən işlədilməsi çox zaman çətinlik yaratsa da, onun nitq hissələri arasında mövqeyi də mübahisə mərkəzində olan məsələlərdən biri olmuşdur. Bildiyimiz kimi, dildə mövcud olan sözlər mənalarına, morfoloji əlamətinə və sintaktik funksiyasına əsasən qruplara bölünür. Bu da dildə nitq hissəsi adlanır. Sözlərin müstəqil mənası dedikdə onların ayrılıqda götürülmüş leksik və yaxud lüğəvi mənası deyil, eyni zamanda sözlərin leksik-qrammatik mənası nəzərdə tutulur.

Ümumilikdə qrammatika sözünün mənasına nəzər salsaq, görərik ki bu söz yunan dilindən götürülmüşdür. Yunan dilində “gramma”-“hərflər”, “techne” isə “incəsənət” deməkdir və mənası “hərflərin yazma incəsənəti”-dir. Qeyd etdiyimiz əlamətlərə görə müasir ingilis dilində sözlər aşağıdakı nitq hissələrinə bölünür: 1. isim (the noun), 2. feil (the verb), 3. sifət (the adjective), 4. əvəzlilik (the pronoun), 5. say (the numeral), 6. zərf (the adverb), 7. artikl (the article), 8. modal sözlər (the modal words), 9. nida (the interjection), 10. sözünü (the preposition), 11. bağlayıcı (the conjunction), 12. ədat (the particle)

Lakin onu da bildirmək lazımdır ki, ingilis dilində nitq hissələrinin özü də mübahisə doğuran məsələlərdən biridir. Belə ki ingilis dilində nitq hissələrinin sayı müxtəlif dilçilər tərəfindən müxtəlif bölgədə verilmişdir. B.Xaymovich və B.Rogovskaya ingilis dilində nitq hissələrini aşağıdakı kimi təsnif etmişdir: 1. isim (the noun), 2. sifət (the adjective), 3. əvəzlilik (the pronoun), 4. say (the numeral), 5. feil (the verb), 6. zərf (the adverb) 7. hal-vəziyyət bildirən sözlər (the adlink), 8. modal sözlər (the modal words), 9.sözünü (the preposition), 10. bağlayıcı (the

conjunction), 11. ədat (the particle), 12. nida (the interjection), 13. artikl (the article), 14. cavab sözləri (response words “yes/no”) [40, s.298].

H.Svit “*Yeni ingilis dili qrammatikası*” kitabında bəzi ümumi qrammatik kateqoriya və anlayışları müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Nitq hissələri sahəsində o, sözlərin təsnif edilməli olduğu üç prinsipi irəli sürür: məna, forma, funksiya. Amma əslində o, təsnifatında forma və funksiyanı nəzərə alır və onlara uyğun olaraq nitq hissələri iki əsas qrupa bölünür:

1) müstəqil;

2) müstəqil olmayan.

Müstəqil nitq hissələri bunlardır:

a) isim sözləri: isim, isim-əvəzlik, isim-say;

b) sifət sözləri: sifət, sifət-əvəzlik, sifət-say, ismi-sifət;

c) feil: sonlu feil, feillər (məsdər, gerund, iştirakçı).

Müstəqil olmayan nitq hissələri bunlardır: zərflər, sözönləri, bağlayıcılar, nidalar [51, s.235].

Çarlz Frisin təsnifatı isə müasir dilçilikdə xüsusi yer tutur. Bu təsnifat tamamilə yeni bir yanaşmaya - sözlərin paylanmasına və müəyyən modellərdə onların mövqeyinə əsaslanır. O, bütün ingilis sözlərini dörd sinif və on beş qrupa ayırır. Bu dörd sinif ənənəvi olaraq *isim, sifət, feil və zərflərə* uyğun gəlir. Onun təsnifatında bir və eyni sinfə aid olan sözlər oxşar struktur mənası və paylanması ilə səciyyələnir. Onun bölgüsü “isim” və ya “sifət” kimi xüsusi terminlərlə qeyd olunmur, onların əvəzinə nömrələr verilir.

Ç.Fris ilk sınaq nümunəsi kimi *the concert was good-konsert yaxşı idi* minimum sərbəst ifadəsi ilə başladı və dil materiallarında *consert-konsert* sözünü əvəz edəcək bütün sözləri tapmağa başladı. Bu siyahıdakı sözləri struktur mənasında heç bir dəyişiklik olmadan o, birinci sinfi sözlər adlandırmışdır [24, s.35]. O, I sinfə konsert, yemək, qəhvə sözlərini, II sinfə görünür, hiss, yaxşı, böyük, yad – III sinif və orada, burada, həmişə sözlərini isə IV sinfə daxil edir. Onun dörd sinfi ingilis dili lüğət elementlərinin ümumi nümunələrinin təxminən 67 faizini ehtiva edir.

Professor B.İlyişin təsnifatı isə üç prinsipə əsaslanır: *məna*, *forma*, *funksiya*. Məna dedikdə, verilmiş sinfin bütün sözləri üçün ümumi olan və onun mahiyyətini təşkil edən mənanı başa düşürük. Forma dedikdə söz növünün morfoloji xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Amma funksiya dedikdə biz söz növünün sintaktik xüsusiyyətlərini nəzərdə tuturuq. O, aşağıdakı nitq hissələrini təsnif etdi: 1. Isim (the noun) 2. sifət (the adjective), 3. əvəzlik (the pronoun), 4. say (the numeral), 5.vəziyyət (the stative), 6. feil (the verb), 7. zərf (the adverb), 8. sözünü (the preposition), 9. bağlayıcı (the conjunction), 10. ədat (the particle), 11. modal sözlər (modal words) , 12. nida (the interjection) [22, s.366].

Q.Kurmenin təsnifatı isə semantik meyarlara əsaslanır. Sifətlərin funksiyalarında olan bütün əvəzlilikləri sifət adlandırır. Qeyri-müəyyən mənalı sözlərin hamısını qeyri-müəyyən əvəzliliklər adlandırır. Məsələn;

A fellow feels queer in such circumstances.

Oğlan belə şəraitdə özünü qəribə hiss edir.

Men are blind of their faults.

Kişilər öz qüsurlarını görmürlər.

Onun fikrincə, *fellow-oğlan* və *men-kişilər* sözləri qeyri-müəyyən əvəzlilikdir.

C.Baim 7 nitq hissəsi olduğu fikrini irəli sürür. Bunlar: isim (the noun), əvəzlik (the pronoun), sifət (the adjective), o cümlədən artıqlıq (the article), feil (the verb), zərf (the adverb), sözünü (the preposition), bağlayıcı (the conjunction). O, cümlənin digər sözləri ilə heç bir qrammatik əlaqəsi olmayan nida (the interjection) istisna edir, onun fikrincə nida anlayış və ya fikri ifadə etmir.

Nitq hissələrinin təsnifatı ilə məşğul olan O.Jespersen aşağıdakıları ayrıca nitq hissələri kimi fərqləndirir:

- 1) substantivlər (o cümlədən xüsusi adlar);
- 2) sifətlər;
- 3) əvəzliliklər (rəqəmlər və əvəzlik zərfləri daxil olmaqla);
- 4) feillər (feillərin daxil olmasına şübhə ilə);
- 5) hissəciklər (zərflər, ön sözlər, bağlayıcılar və nidalar).

C.Nesfield səkkiz nitq hissəsi fikri üzərində dayanır. Onun təsnifatı sintaktik funksiya əsaslanır. O, atribut kimi işlənən hər bir sözü sifət siniflərinə daxil edir. Ona gəlinə, *my-mənim*, *his-onun*, *her-onun*, *its-onun*, *our-bizim* əvəzlilikləri mənsubiyyət sifətləridir. *That-o* sözü *that man is my neighbour-o adam mənim qonşumdur* cümləsindəki əvəzlilikdir.

M.Eşton da C.Nesfield kimi nitq hissələrinin səkkiz sinfinin olduğunu qeyd edir: 1. isim (the noun), 2. əvəzlilik (the pronoun), 3. sifət (the adjective), 4. feil (the verb), 5. zərf (the adverb), 6.sözünü (the preposition), 7. bağlayıcı (the conjunctio) və 8. nida (the interjection).

M.Braun isə digər dilçilərdən fərqli olaraq on nitq hissəsi olduğunu göstərmişdir. O, *artikl-article* və *ədat-particle* ayrı-ayrı nitq hissəsi kimi adlandırmışdır.

M.Ganshina və N.Vasilevskaya nitq hissələrini müstəqil və formal sözlər olmaqla iki qrupa ayırırlar. Onların fikrincə isim (the noun), sifət (the adjective), əvəzlilik (the pronoun), say (the numeral), feil (the verb), zərf (the adverb) müstəqil nitq hissələridir. Onların hər biri özünəməxsus anlayışı və ya fikri ifadə edir, cümlədə müstəqil məna və funksiya malikdir. Sözönləri (prepositions), bağlayıcılar (conjunctions), artikllər (articles) və ədatlar (particles) formal sözlərdir və cümlədə müstəqil funksiya daşıyırlar.

V.N.Jiqadlo, İ.P.Vanova və L.L.İofik hesab edirdilər ki, nitq hissələri qrammatik mənasına, cümlədə formaqurma növlərinə və funksiyasına görə fərqlənən sözlərin leksiko-qrammatik qruplarıdır, lakin semantik yerə, aparıcı rola malikdir. Onlar ingilis dilinin lüğətini 9-u şərti, 4-ü isə struktur nitq hissəsi olmaqla 13 nitq hissəsinə bölürlər.

Artikl ənənəvi olaraq müxtəlif humanitar elmlərin nümayəndələrinin: dilçilərin, filosofların, məntiqçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Dilçilik hadisəsi kimi bir çox dilçilik məktəblərinin və cərəyanlarının davamçıları tərəfindən öyrənilmişdir. Bununla belə, ingilis dilində artikl kateqoriyasının təhlili ilə bağlı geniş ədəbiyyatın olmasına baxmayaraq, artikl məsələsi hələ də tam həllini tapmayıb. Artiklin qrammatik mənası və onun dil sistemindəki yeri probleminə həsr olunmuş elmi ədəbiyyatda bəzən bir-

birinə zidd, bir-birini inkar edən fikir və şərtlərə rast gəlinir. Sözlərin nitq hissələrinə bölünməsi nöqteyi-nəzərindən artiklın mahiyyəti məsələsi və dilin quruluşu baxımından artiklın mahiyyəti ilə sıx əlaqəli sual çox mühüm və maraqlıdır. Bu suallar müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən fərqli şəkildə nəzərdən keçirilir.

Bəzi dilçilər artiklini nitq hissəsi kimi tanıyır və ona görə də onu ayrıca söz kimi, bəziləri isə morfem hesab edir və təbii ki, onun hansı nitq hissəsinə aid olması məsələsini qaldırmırlar. Məqaləni söz kimi tanıyanlar arasında iki fikir var. Bəziləri onu mənalı sözlərin tərkibindən fərqləndirmir, bəziləri isə rəsmi xarakterli söz kimi səciyyələndirirlər [35, s.231]. Birinci istiqamətə əməl edən əksər tədqiqatçılar onu sifət kimi qəbul edirlər [37, s.35]. Bəziləri isə onu əvəzlik kimi xarakterizə edir [34,s.386]. Belə bir fikir də var ki, qeyri-müəyyən artikl saydan başqa bir şey deyil [35, s.232].

XVI əsrin sonu - XVIII əsrin ortalarına aid ingilis dilinin təsviri qrammatikalarında artikl ismi müşayiət edən söz kimi qəbul edilirdi, çünki artıq o dövrdə ismin artiklin olması ilə digər nitq hissələrindən fərqləndiyi qeyd olunurdu. Digər tərəfdən, onun sintaktik mövqeyi cümlədə bu nitq hissəsinin tutduğu mövqeyə bənzədiyi üçün ona sifət kimi baxılırdı [39, s.22].

Eyni zamanda, bu və sonrakı dövrün bəzi ingilis qrammatikləri (XVIII əsrin ortalarından) hələ də artikl müstəqil nitq hissəsi hesab edirdilər. H.Suitin elmi qrammatikası (1881) ingilis artikl haqqında həmin dövr üçün xarakterik olan elmi fikirlərin bir növ ümumiləşdirilməsinə çevrildi və eyni zamanda irəliyə doğru böyük addım oldu. O, artiklları *işarə sözləri* adlandırır, çünki onlar konkret mövzunu xüsusi şəkildə fərqləndirir. H.Svit artikl bir növ əvəzlik sifəti hesab edir, müəyyən artiklın funksiyası isə qeyri-müəyyən artiklin funksiyasına ziddir [51, s.62].

H.Suitin konsepsiyası O.Yespersenin (1909-1949) əsərlərində işlənmişdir, o hesab edirdi ki, artikl ayrıca nitq hissəsi deyil, əvəzlik sözlər sinfinə bitişikdir. Onun iki mühüm nəticəsi var. Birincisi, O.Jespersen belə nəticəyə gəldi ki, artikllardan istifadə edilməməsi halları arasında sözün əsl mənasında aertikllardan istifadə edilməməsi halları ilə artiklların əhəmiyyətli dərəcədə olmaması hallarını ayırmaq lazımdır, yəni sıfır artikl anlayışına yaxınlaşdı [47, s.403]. İkincisi, nəhəng faktiki

materialın təhlili O.Yespersenin inandırır ki, nitqdə artiklların faktiki istifadəsi çox çətindir və müəyyən edilmiş az sayda qaydalardan istifadə etməklə təsvir edilə bilməz. Üstəlik, faktiki istifadə çox vaxt müəyyən edilmiş qaydalara ziddir.

P.Kristofersen öz monoqrafiyasında artiklin isim formasının tərkib hissəsi kimi, müstəqil nitq hissəsi kimi, yoxsa əvəzlilik kateqoriyasına daxil edilməsi məsələsini açıq hesab edir [43, s.247]. O.Jespersen, H.T.Heimann, M.Braun, L.Elsmlöv, K.Buhler, J.Guillaume kimi alimlərin əsərlərini ətraflı araşdırır, məqalələrin təbiətinin və onların funksiyalarının öyrənilməsinin mürəkkəbliyini göstərir. P.Kristofersen artiklin özünəməxsus konsepsiyasını irəli sürür - *danışan və dinləyici arasında anlaşmanın əsasları* konsepsiyası ilə ayrılmaz şəkildə əlaqəli tanışlıq və birlik nəzəriyyəsi. O, üç növ *anlayış əsasını* fərqləndirir: açıq kontekstual əsas, gizli kontekstual əsas və situasiya əsası. Kristofersen göstərir ki, çox vaxt bu və ya digər artiklin seçimi situasiya, natiqin və dinləyicinin mövzu və ya hadisə haqqında eyni fon biliyə malik olması ilə müəyyən edilir [43, s.247]. P.Kristofersendən fərqli olaraq U.Kollinson monoqrafiyasında göstəricilər adlandırdığı sözlər qrupuna məqalələr daxil edir [44,s.38].

Struktur qrammatika nümayəndələri artiklı funksional sözlər kateqoriyasına aid olan təyinedici hesab edirdilər. Strukturistlər üçün artikl ismin göstəricisidir. Artiklin struktur qrammatikası çərçivəsində tədqiqi XX əsrin XXX illərinin ortalarından Amerika dilçilik məktəbinin (L.Bloomfield) əsərlərində fəal şəkildə inkişaf etdirilmişdir.

Qeyd edək ki, fransız dilçi alimləri Q.Giyom və Ç.Balnin əsasən fransız dilinin materialı əsasında hazırladıqları əsərləri artiklin ümumi nəzəriyyəsinin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Artiklin işlənməsinin mahiyyətinin öyrənilməsinə C.Damuret və E.Pişon kimi tanınmış dilçi alimlər də mühüm töhfə vermiş, artiklların diskursda işlənməsinin öyrənilməsinin zəruriliyini qeyd etmişlər.

Sovet dilçilərinin böyük əksəriyyəti, eləcə də bəzi xarici dilçilər artiklda rəsmi xarakterli sözü, rəsmi nitq hissəsini görürlər [29,s.133; 7,s.196-197; 20,s.216]. A.İ.Smirnitski, müasir ingilis dilində artiklları təhlil edərək, onları funksiya sözlərini təyin etməyə istinad edir (funksiya sözlərini əlaqələndirməkdən

fərqli olaraq). Müəyyən və qeyri-müəyyən artiklların qədim ingiliscə mənbələrinin fərqli olmasına baxmayaraq, müasir ingilis dilində onlar funksional birləşərək sistem təşkil edir. A.İ.Smirnitski ingilis artiklı sistemində üç halı müəyyən edir: müəyyən artikl, qeyri-müəyyən artikl və sıfır artikl [34, s.36].

Funksional söz xüsusiyyətlərinə malik olan və sırf qrammatik rolu yerinə yetirən artikllar nominativ funksiyadan məhrumdur və nitqin müstəqil elementləri ola bilməz və buna görə də xüsusi sintaktik funksiyaya malik deyil, cümlənin müstəqil üzvləri ola bilməz [35, s.234]. M.I.Steblin-Kamenski tərifinə görə, onlar, düşüncəmizin mövzusu ola bilməzlər, müşayiət etdikləri əhəmiyyətli sözlərdən asılı olmayaraq, mənaları öz-özünə müəyyən edilə bilməz. Bu, onların asılılığını, formallığını, xidmətini büruzə verir [36, s.165-166].

Müxtəlif funksional sözlərin formallıq, mücərrədlik və leksik çəkisi dərəcəsi müxtəlifdir. Bu baxımdan bəzi tədqiqatçılar artiklları yalnız iki *a* və *the* sözlərindən ibarət ayrıca müstəqil nitq hissəsi kimi ayırmağa meyllidirlər. Bu baxışın qanuniliyi çox şübhəlidir. Nitq hissəsi adlanan müəyyən leksiko-qrammatik söz kateqoriyasının yalnız onlara xas olan xüsusi məna kəsb edən yalnız iki sözə belə məhdudlaşdırılması onu donmuş kateqoriyaya çevirir. Sözlərin leksik-qrammatik kateqoriyaları isə mütləq və pozulmaz bir şeyi təmsil etmir, onların hüdudları çox hərəkətlidir [35, s.234]. Bundan əlavə, artikllar onlar üçün vahid ümumi məna ifadə etmir ki, bu da müəyyən sözləri müəyyən leksikoqrammatik sözlər kateqoriyasına ayırmaq üçün zəruridir, bütün vahidləri ümumi xüsusiyyətlərə, formalara, mənalara, funksiyalara malikdir. Yuxarıda deyilənlər onu göstərir ki, bu nöqteyi-nəzərdən məqbul sayıla bilməz.

Artiklləri nitq hissəciklərinə aid etmək və onları sözün dar mənasında zərrələr bölməsində nəzərdən keçirmək daha qanunauyğun görünür [14, s.663]. Hissəcikləri olan artikllar mənalara görə birləşir. Artikllar da zərrəciklər kimi müstəqil maddi məna daşımır, ancaq isim mənasında əlavə semantik çalarları göstərir, ismin qrammatik kateqoriyalarını ifadə etməyə xidmət edir. Artikllar və hissəciklər həm də sintaktik qeyri-müstəqilliyi və nominativ işlənilməməsi ilə bir araya gətirilir [35, s.235].

Artiklın dildə yeri problemi iki əsas nəzəriyyə ilə təmsil olunur: onlardan biri *artikla+isim* birləşməsini ismin analitik forması hesab edir, digər nəzəriyyə isə artiklı xidmət nitq hissələrinə aid edir; və *artikl+isim* birləşməsi xüsusi növün birləşməsi kimi şərh olunur [21, s.29]. Birinci nəzəriyyəyə uyğun olaraq, əgər bu birləşmə analitik hesab edilsə, onda artikl analitik formanın köməkçi hissəsi ilə bərabər tutulur. Bunun lehinə aşağıdakı arqumentləri irəli sürmək olar: artikl ismin morfoloji göstəricisidir və leksik məna daşımır. Bu arqumentlər kifayət qədər ciddi görünür, lakin kifayət qədər inandırıcı deyil [21, s.29].

Artikl ismin morfoloji göstəricisi olsa da (dildə onun əsas formal məqsədi budur), buna baxmayaraq, isimlə birlikdə feilin analitik forması kimi ayrılmaz vahid təşkil etmir. Hər şeydən əvvəl artikl ismin təyinedicisidir, artiklla isim arasında analitik formanın komponentləri arasında mövcud olmayan sintaktik əlaqə vardır. Artikl əvəzlik ilə əvəz edilə bilər: *the - this, that; a (an) – some* və analitik formada olan köməkçi feili heç nə ilə əvəz etmək olmaz [21, s.30]. Bundan əlavə, heç bir leksik mənaya malik olmayan artikl qeyri-müəyyənliyin özünəməxsus qrammatik mənasına malikdir. Deməli, artikl nitqin birləşmə və xidmət hissəsidir.

Nitq hissəsi kimi artikl üç əlamət əsasında müəyyən edilir: forma, funksiya, məna. Anlam: artikl müəyyənlik/qeyri-müəyyənlik kateqoriyasını təmsil edir. Morfoloji göstərici: artikl ismin, təyinedicinin göstəricisidir. Sintaktik funksiya: artikl atributiv birləşmənin sol sərhəddini müəyyən edir: *the leaves; those leaves*.

Artiklın əsas semantik funksiyası anlayışın aktuallaşması, isimlə təyin olunan obyektin eyniləşdirilməsi mənasını və ya eynicinsli obyektlər sinfinə aid olma mənasını çatdırmaq qabiliyyətidir. Tədqiqatçıların artiklla baxarkən qarşılaşdıqları çətinliklər:

- a) artiklın söz və ya morfem kimi qəbul edilməsi;
- b) bu sözdürsə, nitq hissəsidirmi;
- c) artiklların sayı.

İki mövqe var: 1. Artikl xidməti olsa da, sözdür. Bu, ismə münasibətdə artiklın uzaqda yerləşməsi ehtimalının olması arqumenti ilə dəstəklənir. 2. Artikl ismin morfemi hesab olunur. Bəzi əcnəbi dilçilər (P.Kristofersen) artiklı ismin müəyyən

qrammatik kateqoriyasını yaradan element hesab edirlər, baxmayaraq ki, o, müxtəlif dilçilər tərəfindən müxtəlif üsullarla müəyyən edilir: xüsusən, müəyyənlik, korrelyasiya, müəyyənlik kateqoriyasını yaradan element kimi. Bəziləri hesab edir ki, artıql obyekt əvəzliyi ilə bərabərləşir və bu halda *artıqla + isim* birləşməsi atributiv birləşmədir [43, s214].

Rus dilçiliyində artıqlın analitik forma yaratmayan müstəqil funksional söz olduğuna dair geniş yayılmış bir nəzəriyyə var, çünki ismin hər hansı təyinedici ilə birləşmələri (*some, any, every, this...*) əvəz edə bilər. Artıql analitik hesab edilməlidir. Artıql müstəqil leksik mənaya, deməli, müstəqil sintaktik mövqeyə malik olmadığından, *əvəzlik + isim* birləşməsinə oxşayan sintaktik birləşmə sayıla bilməz, çünki artıql isimdən ayrı işləmə bilməz.

V.V.Burlakova hesab edir ki, artıql nə morfologiyaya, nə də sintaksisə aid edilə bilməyən keçid hadisəsi kimi qəbul edilməlidir. Bir tərəfdən artıqlı morfemə yaxınlaşdıran isim işarəsi, onun qismən mənsubluğunun göstəricisidir. Digər tərəfdən, o, öz faydalılığına görə müstəqil sintaktik mövqeyə malik olmayan müstəqil sözdür.

V.İ.Tur hesab edir ki, artıql “digər dil vahidləri ilə müqayisə edilərkən təsbit edilir, əhəmiyyətli söz və funksiya deyil, xüsusi, köməkçidir: artıqların özləri nə obyektləri, nə də münasibətləri adlandırır və fərqləndirmir. Bu obyektlər arasında, lakin qrammatik isim mənalarının göstəricisi kimi xidmət edir. yəni formalaşdırıcı morfem funksiyasına malikdir və nitqdə isimsiz görünür. [38, s.99].

T.V.Sokolova artıqlı söz kimi, *artıql + isim* qrupunu isə ayrı-ayrı sözlərin birləşməsi kimi tanıyır. O hesab edir ki, bu birləşmədə artıql tamamilə qrammatikləşir [35, s.237]. O, ismin qrammatik kateqoriyalarını ifadə edən vasitə olmaqla yalnız mənasını aydınlaşdırır və onunla cümlənin bir üzvünü təşkil edir. Bu birləşmə yalnız formada sintaktik olaraq qalır, çünki o, ayrı-ayrı sözlərin (funksional və əhəmiyyətli) birləşməsidir. Lakin öz mənasında morfoloji [35, s.238].

O.Yespersen da artıql haqqında fikirlərinə yenidən nəzər salsaq, görərik ki, o, artıqla əvəzlik kimi yanaşır. Belə ki, müəyyənlik artıqlı işarə əvəzliyinə, qeyri-müəyyən artıql isə qeyri-müəyyən əvəzliyi qrupuna daxil edir. Yespersen artıql

kontekst və ya mətnin halı ilə qeyd edilmiş, həmçinin ismin semantikasında tipik göstərici hesab edir [48, s.157].

O.Yespersen həmçinin müəyyən artiklın istifadəsinin vacibliyini müəyyən edən ayırıcı funksiyanı da qeyd edir.

Məsələn:

The gold that is kept in the cellars of the great bank.

O.Yespersen bir predmetin bütöv predmetlər sinfinin üzvü kimi təqdim olunduğu halında qeyri-müəyyən artiklın ümumiləşdirici generativ istifadəsini qeyd edir.

Məsələn:

A cat is not so vigilant as a dog.

Artiklın həmçinin distributiv istifadəsi də vurğulanır.

Məsələn:

He lives in six pens a day [48, s.161].

O.Yespersen ingilis dilində sözləri məna, forma və funksiyasına görə 5 qrupa bölür:

1. isim (xüsusi isimlər də daxil olmaqla);
2. sifət;
3. əvəzlilik (saylar və pronominal zərflər daxil olmaqla);
- 4, feil;
5. ədat (zərflər, sözünü, bağlayıcılar, nidalar).

O.Yespersenin təsnifatına nəzər saldıqda görürük ki o, zərfi sözünü və bağlayıcı ilə bir qrupa salmışdır və onu hissəcik adlandırmışdır. Şübhəsiz ki, onun bu fikri ilə biz razılaşa bilmərik, çünki zərf nə forma, nə mana, nə də funksiya baxımından sözünü və bağlayıcı ilə bir qrupa daxil edilə bilməz [48, s.161-179].

N.A.Kobrina və digər müəlliflərin təsnifatında isə isim, sifət, hal-vəziyyət bildirən sözlər, əvəzlilik, say, feil, zərf, modal sözlər, nidaları əsas nitq hissəsi kimi, bağlayıcı, ədat və sözünülərini isə köməkçi nitq hissəsi kimi göstərmişdir [21, s.160]. Tasnifatdan da göründüyü kimi, müəyyən ziddiyətlər meydana çıxır. Məsələn, mühüm köməkçi nitq hissələrindən biri olan artikl təsnifatdan kənarda qoyulmuşdur.

B.A.İlyiş kimi N.A.Kobrina da artiklın izahını isimlə birlikdə vermişdir ki, bu da kifayət qədər mübahisəli məsələlərdəndir.

R.Kverka, S.Grinbaum, C.Liça, Y.Svartvika müasir nəzəri qrammatikasında artikl xüsusi isimlərin sinifləşdirilməsi və söz birləşməsinin tərkibində isimlərin müəyyənləşdirilməsi nəzərdən keçirilir [41, s.35-38]. Bu qrammatika canlı ingilis mətninin ümumi faktiki materiallarına əsaslanır. Artiklların istifadəsi məsələsi xüsusi isimlərin referensiyası sualı ilə sıx bağlıdır və bununla üç tip referensiya fərqləndirilir.

1. cins (generic);
2. konkret (specific);
3. vahid (unique) referensiya.

Müəlliflər tərəfindən referensiya nəzərdə tutulan obyektin konkret və ya abstrakt xarakterdən aslı olmayaraq adın obyektə aidiyyəti kimi başa düşülür. Cins və ya konkret referensiyalar müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik olaraq növlərə bölünür. Sözü gedən müəlliflər ümumi isimləri iki sinifə birləşdirmək mümkün olduğunu bildirirdilər, sayıla bilən və sayıla bilməyən.

İddia olunur ki, müəyyən konkret referensiyada müəyyən artikl istənilən leksik qrupun ismi ilə istifadə olunur. Qeyri-müəyyən konkret referensiyada sayılan tək halda olan isimlərlə qeyri-müəyyən artikl, sayılmayan və cəm şəkildə olan isimlər artiklsız işlənir [41, s.8].

O.S.Axmatovanın əsərlərində artikl deyektik münasibətlərin ifadəsi üçün mövcud olan sözlərin xüsusi sinfi kimi nəzərdən keçirilib. Bu sinifə müəyyən və ya identifikasiya artiklı qeyri-müəyyən və ya sinifləşdirici artikl və sıfır artikl ümumiləşdirmə deyeksisi daxildir. Müəllif artiklın dialektik, vahidlik əsasında öyrənilməsini vacib bilir, yəni ifadə edilən fikrin elementləri arasında qrammatik əlaqə və eyni zamanda leksik-frazeoloji əlaqəni nəzərə almaqla. Deyektik münasibətlərin müxtəlifliyinin qeyd edilməsində kontekstin mühüm rolu vurğulanır.

Azərbaycan dilçiləri də öz əsərlərində nitq hissələrinin təsnifatı məsələsinə toxunmuş və maraqlı fikirlər irəli sürmüşdülər. Hələ 1958-ci ildə R.A.Qayıbova müasir ingilis dilində nitq hissələrinin təsnifatına dair məqalə ilə çıxış edir.

R.A.Qayıbovaya əsasən nitq hissələri problemi morfologiyanın predmeti olduğu üçün, leksik-morfoloji yöndən öyrənildiyindən onların müəyyənləşdirilməsinə də eyni mövqedən yanaşılmalıdır. R.A.Qayıbova belə hesab edir ki, hal-vəziyyət bildirən sözlər çox nadir hallarda başqa funksiyada çıxış edə bilər. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, R.A.Qayıbova hal-vəziyyət bildirən sözləri ayrıca nitq hissəsi hesab edir [4, s.92].

O.İ.Musayevin "English Grammar" adlı kitabında o, nitq hissələrini əsas, sərbəst və köməkçi olmaqla 3 yerə bölmüşdü [6, s.9].

1. əsas nitq hissələri — isim, sifət, say, əvəzlilik, feil, zərf;
2. sərbəst nitq hissələri - nida, modal sözlər;
3. köməkçi nitq hissələri - artıql, sözlü, bağlayıcı, ədat.

Müasir ingilis dilində mövcud olan nitq hissələri dildəki və nitqdəki rollarına görə bir-birindən fərqlənir. Onların bir qismi məsələn, isim, sifət, feil və s. həm nominativ, həm də qrammatik mənaya malikdir. Buna görə də onlar müstəqil funksiya daşıyır və müstəqil cümlə üzvü olur. Bu qəbildən olan nitq hissələrini O.İ.Musayev əsas nitq hissəsi hesab edir.

Artıql, sözlü, bağlayıcı, ədat isə nominativ mənaya malik olmadığından müstəqil cümlə üzvü ola bilmir. Dildə mövcud olan bu qisim sözlər isə köməkçi nitq hissəsi adlanır.

Nidalar və modal sözlər isə istər morfoloji, istərsə də sintaktik baxımdan digər nitq hissələri sırasında xüsusi yer tutur. Onlar bir sıra xüsusiyyətlərinə görə həm köməkçi, həm də əsas nitq hissələrindən fərqlənirlər. Əsas nitq hissələrindən onunla fərqlənirlər ki, onlar müstəqil cümlə üzvü ola bilmir. Köməkçi nitq hissəsindən, onunla fərqlənir ki, onlar heç bir qrammatik mənə ifadə etmir, yəni köməkçi funksiya daşıya bilmir.

Nidalar və modal sözləri səciyyələndirən əsas səbəb budur ki, onların hər ikisi cümlənin quruluşuna daxil olmadan sərbəst işlənir, müstəqil olur. Buna görə də nidalar və modal sözləri haqlı olaraqdan ayrıca nitq hissəsi hesab etmək olar.

E.İ.Hacıyev də O.İ.Musayevin təsnifatını əsas götürmüşdür [3, 268]. Biz də O.İ.Musayevin təsnifatı ilə razılaşıırıq və razılaşımağımızın əsas səbəblərindən biri

onun haqlı olaraq artikl, nidalar və modal sözləri ayrıca nitq hissəsi kimi hesab etməsidir. E.İ.Hacıyev *yes* və *no* sözlərini modal sözlər qrupuna daxil edir, nida və modal sözləri isə müstəqil və ya sərbəst nitq hissəsi kimi qeyd edir.

Bizcə də artikl əsas nitq hissələri sırasına daxil etmək düzgün olmaz. Çünki artikl əsas nitq hissəsinə məxsus xüsusiyyətləri özündə əks etdirə bilmir. Artiklın sintaktik xüsusiyyətləri, yəni substantiv işlənməsi onun köməkçi söz olmasını sübut edən faktlardan biridir. Deməli, artiklın substantiv funksiyada işləmə bilməsi aid olduğu ismi yalnız təyin etməsi, onun qrammatik cəhətdən səciyyələndirməsi, vurğu altına düşməməsi kimi faktlar artiklın əsas nitq hissəsi deyil, məhz köməkçi nitq hissəsi olduğunu sübut edir.

Bu yarım fəsildə əsas məqsədimiz artiklın tədqiqini və köməkçi nitq hissələrində yerini işıqlandırmaq idi. İngilis dilində artiklın tədqiqinə dair xeyli tədqiqatlar yazılsa da məqalələr həsr edilsədə tədqiqatçıların fikirləri bir-birindən fərqlənir. Məsələn yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi artiklın əsas yoxsa köməkçi nitq hissəsi olması, ingilis dilində neçə artiklın olması, onun söz və ya morfem olması barədə tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər yürütmüşdülər. Artikl ingilis dilində ən çox işlənən və bir sıra fonetik, qrammatik, leksik xüsusiyyətlərə malik olan köməkçi nitq hissəsidir. Bəzi tədqiqatçılar artikl əvəzlilik, bəziləri isə sifət adlandırır. Bizcə də artikl əsas nitq hissələrində daxil etmək düzgün olmaz. Çünki artikl əsas nitq hissəsinə məxsus xüsusiyyətləri özündə əks etdirə bilmir.

Məsələn:

a book, a bag, an orange və s.

Bu misallardan aydın şəkildə ki, artikl aid olduğu isimdən ayrı yazılıb. Morfem isə sözün tərkibində onu təşkil edən ən kiçik mənalı hissə kimi sözdən aralı düşə bilməz. Məsələn, *unhappy* sözündə *un* morfemi ayrı yazıla bilməz.

İngilis dilində artiklın morfem olmadığını sübut edən digər fakt isə artiklla isimin arasında başqa sözlərin işləmə bilməsidir.

Məsələn:

A very beautiful girl, a tall building və s.

Deməli artiklla isim arasında söz işlədə bilirik, ancaq morfem və söz arasında başqa söz bilmirik. Bu da bir daha artiklın söz olduğunu sübut edən faktlardandır.

M.D.Fridman öz namizədlik dissertasiyasında qeyd edir ki, artikl elleptik cümlə düzəldə bilmədiyi üçün tədqiq olunan bütün dillərdə həm isimin, həm də sifətin morfemidir. Bizcə məsələyə bu cür yanaşma yalnızdır, fikrimizcə əgər elleptik cümlə düzəltmək söz və morfemin fərqlənməsində əsas meyar olarsa, onda bütün bağlayıcı və hissəciklər morfem adlandırılardı [3, s.205]. Qeyd etmək lazımdır ki, artikl əsas mənə daşıyan sözlərdən əmələ gəlidiyi üçün onlar az da olsa öz əvvəlki mənasını saxlayır və bəzən elliptik cümlə əmələ gətirə bilər. Deməli konkret şəraitdən aslı olaraq elliptik cümlə əmələ gətirən *this* və *that* ilə eyniyyət təşkil etdiyi üçün *the* artiklını ayrıca söz kimi qəbul etməyimiz məqsədə uyğun olardı.

Artıklı söz hesab etməyə əsas verən başqa bir cəhəti də nəzərdən keçirək. Bəzi tədqiqatçılara görə artikl isim birləşməsi analitik konstruksiya əmələ gətirir. Analitik konstruksiyada isə köməkçi sözlərin qrammatik funksiyalarından danışarkən B.A.Serebrennikov göstərir ki, belə konstruksiyalarda köməkçi sözlərin qrammatik funksiyalarını morfemlə müqayisə etmək olmaz [3, s.205]. Deməli analitik konstruksiyada birinci komponent yəni köməkçi sözlər bu və ya digər qrammatik mənanın ifadə olunmasında ayrıca söz kimi özünü göstərir. B.A.İlyiş və A.F.Rodinovaya görə isə artikl sözlə morfem arasında aralıq mövqedə duran vahiddir [22, s.365]. Fikrimizcə, bu məsələ ilə diaxronik planda razılaşmaq düzgün olmazdı, çünki bu fikir ancaq isimdən sonra gələn artikllar üçün doğrudur. Bəzi dillərdə, məsələn skandinaviya dillərində, postpozitiv artikl özündən sonra gələn isimlə birləşərək morfemə çevrilməsi mümkündür. Halbuki prepozitiv artikl ismə nəzərən özünün distant mövqeyini qoruyaraq ayrıca söz kimi qalır.

A.B.Maratsman artiklın mahiyyətindən danışarkən ingilis artiklının nə söz, nə də morfem olmasını qeyd edir. Artiklın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o sözün ayrıca seqmentini və ya atributiv qrupunu ifadə etməklə nəzərə alır. O, sözün formatipin və sintaqmatipin formal əlamətidir [27, s.7].

Qeyri-müəyyən artikl barədə Sokolova başqa fikir irəli sürür. O, həmçinin artiklla ismin semantikasi nəzərindən yanaşır və mənalарının abstrakt səviyyəsinə

görə üç tipə aid edir. Müəllif qeyd edir ki, qeyri-müəyyən artiklın funksiyası nəinki linqvistik həmçinin ekstra linqvistik faktorlarla şərtlənir. Qeyri-müəyyən artiklın təyinatı adın qrammatik kateqoriyası kimi ifadəsi çərçivəsindən kənara çıxır. Bu məhdudlaşdırıcı kateqoriyanın daha geniş elementi hesab olunur.

Müəllif qeyri-müəyyən artiklın semantik çoxmənalılığı haqqında danışmağı əsassız hesab edir. Qeyri-müəyyən artikla yalnız vahidliyin abstrakt mənası məxsusdur.

Bizcə L.S.Barxudarovun aşağıdakı fikirləri artiklı söz hesab etməyə bir daha sübut edir: “Əgər konstruksiyanın hir hissəsi söz hesab olunursa, onun qalan hissəsi də söz hesab edilməlidir” [11, s.428].

Digər mübahisə doğuran məsələlərdən biri də artiklın sayıdır. Bir qrup tədqiqatçılar ingilis dilində 2 artiklın olduğunu, müəyyən artikl və qeyri-müəyyən artikl, digər qrup isə 3 artiklın olmasını göstərir. Bunlar, müəyyən artikl *the*, qeyri-müəyyən artikl *a*, *an* və sıfır artikldır. Bildiyimiz kimi, ingilis dilində maddi və mücərrəd isimlərin qarşısında artikl işlənir.

Məsələn:

love, hate, rain, snow və s.

Bunu nəzərə alaraq bəzi dilçilər sıfır artikldan danışır [28, s.8]. Sıfır artikl dedikdə artiklın yoxluğu, lakin yerinin məlumluğu nəzərdə tutulur. Biz elə bu başdan ingilis dilində iki artiklın olduğunu qəbul edən dilçilərlə həmfikirik. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı nümunələrə baxaq:

1. *The book is interesting;*
2. *A book is interesting;*
3. *Books are interesting;*

Həmin alimlərə görə *book* – *kitab* isminin qarşısında sıfır artikl işlənir. Bizcə, məsələyə bu cür yanaşma yalnızdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi *artikl+isim* birləşməsi analitik konstruksiya əmələ gətirir. Bu konstruksiyada da sıfır sözdən danışmaq qeyri mümkündür. Artikl qrammatik əlamət olduğu üçün onun işlənməsi sıfır söz kimi qəbul edilə bilməz. B.S.Xaymoviç və B.İ.Rogovskaya haqlı olaraq qeyd

edirdilər ki, sıfır sözündən və hissəcikdən danışmadığımız kimi, sıfır artikldan da danışmağa heç bir əsasımız yoxdur [40, s.234].

Bir çox faktlar ingilis dilində sıfır artiklın mövcud olmadığını sübut edir. Belə ki, sıfır artikl nəzəriyyəsi ilə razılaşmaq artikla söz yox, morfem kimi baxmaq deməkdir. Sıfır artikl qəbul edən tədqiqatçılar ismin leksik mənasını və işləndiyi sintaktik şəraiti nəzərə almırlar. Həmin dilçilərə görə sıfır artiklın əsas funksiyası əşyanı müəyyən bir sinfə daxil etmədən onun haqqında ümumi təsəvvür yaratmaqdır.

Məsələn:

Kate is beautiful.

Come in, girl.

Həmin tədqiqatçılara görə *Kate* və *girl* sözünün qarşısında sıfır artikl işlənilib. Bu isimlər əşya haqqında ümumi təsəvvür yaratmalıdır. Qeyd etdiyimiz misallarda hər iki isim konkret şəxsi ifadə edir. *Kate is beautiful* dedikdə söhbət konkret *Kate*-dən gedir. Əksinə ümumiyyətlə danışsaq, onda *A Kate* işlətmək lazım gələrdi. *Come in, girl* cümləsində də söhbət hər hansı bir qızdan deyil, konkret şəxsdən gedir. Çünki xitab qarşısında işlənən isim konkret şəxsi bildirir.

E.İ.Hacıyev də haqlı olaraq sıfır artikl nəzəriyyəsini qəbul etmir [2, s.34]. Bildirir ki, sıfır sözündən və sıfır ədat barəsində danışmadığımız kimi sıfır artikldan da söhbət açmamalıyıq. O.İ.Musayev də sıfır artikl qəbul etmir və ingilis dilində 2 artiklın olduğunu göstərmişdir [6, s.76].

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə ümumi nəticəyə gəlirik ki:

1. artikl morfem yox sözdür;
2. ingilis dilində 3 deyil, 2 artikl var (müəyyən və qeyri-müəyyən);
3. *artikl+isim* birləşməsi analitik konstruksiya əmələ gətirir;
4. artikl funksional nitq hissəsidir.

Artikl ingilis dilinin zənginliklərindən biridir. Artikl olmayan dillər üçün bunu dərk etmək çətinidir. İstər Azərbaycan, istərsə də rus dilli tələbələri üçün müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasını anlamaq kifayət qədər çətinidir. Lakin ingilis dili hal və cins kimi qəliz qrammatik kateqoriyalardan azaddır, hansı ki bu hal rus dilinin qrammatikasında qorunub saxlanılmaqdadır. Bu da rus dilini öyrənənlərə kifayət

qədər çətinlik törədir. Bəlkə də sintetikdən analitikə keçmə transformasiyası ingilis dilini dünyada unikal dil kimi tanınmasına gətirib çıxarır.

Ümumiyyətlə istər, orta istərsə də ali məktəblərdə artiklın işlədilməsi tələbələrə çətinlik törədir. Müasir ingilis dilində artiklın işlədilməsi ismin bir sıra digər grammatik və leksik-grammatik kateqoriyaları ilə sıx bağlıdır.

II FƏSİL

ARTİKLİN KOMMUNİKASIYADA ROLU

Hazırkı dissertasiya işi dilçiliyin ən aktual və mürəkkəb problemlərindən biri olan, bir çox tədqiqatçıların daim diqqətini cəlb edən, lakin elmi ədəbiyyatda hələ də birmənalı şərhini almamış artıql probleminin tədqiqinə həsr edilmişdir. Artıqlın problemi əsasən son illərdə perspektivli və fəal inkişaf edən istiqamət - kommunikativ sintaksis, xüsusən də kommunikativ sintaksisin əsasını təşkil edən cümlənin faktiki bölünməsi nəzəriyyəsi istiqamətində nəzərdən keçirilir. Kommunikativ sintaksis nəzəriyyəsinə görə, aktual artıqlıya (kommunikativ quruluş) nitqin hər hansı bir cümləsinin ən vacib cəhətidir, onun təkcə əsas məzmununu (mənasını) deyil, həm də formal konstruksiyasını əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Danışan (yazıçı) nitq prosesində həmişə öz kommunikativ-praqmatik niyyətlərini əks etdirərək öz nitqini aktual (tematik) bölgüyə uyğun qurur və mesajın məqsədini daha dəqiq çatdırma biləcək dil vasitələri seçir.

Müasir dilçilik etiraf edir ki, kommunikativ struktur (aktual artıqlıya) nitqin hər hansı cümləsinin ən mühüm cəhətidir və son nəticədə onun təkcə əsas məzmununu (mənasını) deyil, həm də formal konstruksiyasını müəyyən edir (M.Ya.Blox, A.K.Vasilyeva, V.G.Gak, K.A.Dolinin, G.A.Zolotova, İ.İ.Kovtunova, O.İ.Krılova, V.Matezius, M.V.Nikitin, T.M.Nikolaeva, İ.P.Raspopov, E.V.Referovskaya, N.A.Slyusareva, V.E.Danuliškova, V.E.Şevyae. J.Firbas, H.Weinrich və başqaları). Əgər semantik struktur yalnız cümlədə əks olunan ekstralingvistik situasiyanın elementlərini adlandırırsa, o zaman danışanın (yazıçının) kommunikativ-praqmatik niyyətlərini, onun real aləmin əlaqələrinə və hadisələrinə subyektiv münasibətini ifadə edən faktiki bölgü kommunikativ şəkildə təşkil edir. Bu vəziyyət, semantik strukturun bu və ya digər komponentinə tema funksiyasını (verilmiş, məlum) və ya rema funksiyasını (yeni, naməlum) aid etmək deməkdir. Semantik quruluşun tərkib komponentləri arasında tema-rematik əlaqələr quraraq, aktual artıqlıya beləliklə cümlənin məzmun tərəfinin mərkəzində dayanır [19, s.117].

Son nəticədə deyimin əsas məzmununu müəyyən edən aktual artikulyasiya onun formal qurulmasına da təsir göstərir. Cümlənin formal sintaktik təşkili ilk növbədə onun tematik bölgüsünün adekvat ifadəsinə ehtiyacdən asılıdır. Natiq (yazıçı) öz ifadəsini mövzu-tematik hərəkətə uyğun qurur, insan təfəkkürünün verilmiş (məlumdan) yeniyə (naməluma) təbii gedişatını əks etdirir, cümlə quruluşunun bu cür leksik-qrammatik formalarını və bu cür linqvistik vasitələri seçir [19, s.125].

Aydındır ki, nitqin onun kommunikativ seqmentasiyasına uyğun qurulması qanunauyğunluqlarını bilmək, xüsusən də, faktiki seqmentasiyanı ifadə etmək üçün xüsusi hazırlanmış kommunikativ yönümlü vasitələr sistemini bilmək nitqin formalaşması üçün ən vacib və zəruri şərtlərdən biridir. Hər hansı nitq ünsiyyətinin effektivliyi, bir tərəfdən, mövzunun, yəni temanın tərkibini və "xarici" ifadənin reminin tərkibini düzgün tanımağa və buna görə də onun mənasını adekvat şəkildə başa düşməyə imkan verir, digər tərəfdən, konkret kommunikativ situasiyaya uyğun olaraq dilin düzgün seçilməsi bəyanatda olan yeni, müvafiq məlumatları, onun kommunikativ vəzifəsini adekvat şəkildə əks etdirmək deməkdir.

Cümlənin kommunikativ strukturunu ifadə edən formal vasitələr məsələsi nitq prosesində cümlənin fəaliyyətini təmin edən dil mexanizmlərini öyrənən perspektivli və fəal inkişaf edən istiqamətin - kommunikativ sintaksisin əsas suallarından biridir. Məlum olduğu kimi, dilçilik cümlənin kommunikativ bölgüsünü ifadə edən dil vasitələrini, sonralar cümlənin faktiki bölünməsi haqqında müasir təlimin əsasına çevrilən fikirlərin ilk dəfə ifadə olunduğu 19-cu əsrin ortalarından öyrənir. Bunu S.Balli, A.Weil, E.Lerch, V.Matesius, G.Paul, A.M.Peşkovski, A.Seşe, F.F.Fortunatov və başqalarının əsərlərini diqqətdən keçirməklə görə bilərik.

Cümlənin faktiki bölünməsinin obyektivləşdirilməsi sintaksis, morfologiya, stilistika, koqnitiv dilçilik, diskurs, tərcümə nəzəriyyəsi və praktikas, tədris metodları, linqvodidaktika üzrə bir çox əsərlərdə müzakirə olunur. Lakin bu problemə ciddi maraq göstərilməsinə baxmayaraq, cümlənin müxtəlif səviyyələri - kommunikativ quruluş, semantik quruluş və sintaktik quruluş arasındakı əlaqənin mürəkkəbliyi və müxtəlifliyi səbəbindən həll edilməmiş qalır.

Qeyd edək ki, müasir dilçilikdə mərkəzi yerlərdən birini tutan artikl problemi bir çox alimlərin həmişə diqqətini cəlb edib (məsələn, Ç.Ballinin, F.Bruno, G.Guillaume, J.Damuret və E.Pichon, A.G.Basmanova, O.I.Bogomolova, L.I.Elijah, R.G.Piotrovsky, E.V.Fiber və s.). Bununla belə, xeyli sayda araşdırmalara baxmayaraq, artiklın məzmunu məsələsi bu dil hadisəsinin çoxölçülü və ziddiyyətli olması səbəbindən linqvistik ədəbiyyatda hələ də birmənalı şərh almamışdır. Şübhəsiz maraq doğuran bu ən mürəkkəb problemin həllinə müxtəlif yanaşmalar arasında, fikrimizcə, cümlənin kommunikativ (aktual) bölünməsi nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən artiklın mahiyyətini açmaq cəhdidir.

Məlum olduğu kimi, cümlənin faktiki bölünməsini ifadə edən təsirli vasitə kimi artiklın rolu V.Mathesiusun əsərlərində göstərilmişdir ki, o hesab edirdi ki, artiklın bu və ya digər formasının işlənməsi kommunikativ yükədən asılıdır [28, s.256]. Rus dilçiliyində faktiki cümlə bölgüsü nəzəriyyəsi işığında nəzərdən keçirilən artikl problemi ilk növbədə O.İ.Moskalskayanın [31, s.269] və K.Q.Kruşelnitskayanın [25,s.236] əsərlərindəki alman dilinin materialı əsasında işlənmişdir ki, onlar aydın şəkildə artiklın işlədilməsi ilə cümlənin *verilmiş* və *yeni*ə bölünməsi arasındakı əlaqəni müəyyən etmişdir.

Müasir dilçilikdə artikl analitik dillərdə cümlənin kommunikativ artikulyasiyasını ifadə edən ən mühüm vasitələrdən biri kimi tanınır. Doğrudan da, konkret linqvistik material üzərində müşahidələrin sübut etdiyi kimi, nominal tema müəyyən artiklla, nominal rema isə qeyri-müəyyən artiklla formalaşmağa meyllidir. Eyni zamanda, tema – müəyyən artikl və rema – qeyri-müəyyən artikl nisbətinin pozula biləcəyi hallar da var.

Mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentləri arasında çox sıx leksik-qrammatik əlaqə vasitəsi kimi müşahidə olunan deyktik təzahürlər mətnin mövcud olduğu məkandakı situasiya ilə uyğunlaşır. Mətnqəbuledicisi bu deyktik elementləri, onların mövcud olduqları situasiyanın relevant (müvafiq) təzahürləri ilə uyğunlaşdırılması vasitəsilə düzgün interpretasiya etməsə, əlbəttə ki, mətni anlaya bilməz. Belə ki, həmin elementlər, bir-birilərinə və kommunikasiya aktının digər üzvlərinə aid işarələr münasibətini yaradan işarə funksiyalarına malikdirlər. Bununla

bağlı bizi deyktik elementlərin mənyaradıcı imkanları, yəni onların mətn çarçivəsində də əvvəlki kontekstə (anafora) və perspektivə (katafora) işarə funksiyaları, eləcə də yeni-köhnə informasiya qarşıdurması yaradılmasındakı əlaqələndirici rolları maraqlandırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, üslubi və lingivistik hadisə kimi anafora qədim dövrlərdən məlum olsa da cümlədən daha yüksək struktur vahidlərin öyrənilməsi ilə əlaqədar həmçinin mətn dilçiliyinə aid problem kimi nəzərdən keçirilməyə başlanmışdır. Bununla bağlı B.Palekin anaforaya münasibəti diqqəti cəlb edir [33,s.28]. O, anaforanı kross-referensiya adlandıraraq onun, ümumiyyətlə, müstəqil dil hadisəsi və tədqiqat obyektini olduğunu qeyd edir.

Müasir dilçiliyin aparıcı sahələrindən biri mətn dilçiliyidir. Dilçiliyin yeni bir sahəsinin sürətli inkişafı, bir tərəfdən, mətn və kateqoriyalı xüsusiyyətlərin təsviri və mətnlərin linqvistik təşkili üsulları ilə, digər tərəfdən isə “dil dəyərlərində baş verən bütün dəyişikliklərlə əlaqələndirilir” [11, s.25]. Bu yazı işinin məqsədi ingiliscə artiklın mətn səviyyəsində işləmə nümunələrini təsvir etməkdir. Xüsusilə, onun mətn əmələ gətirmə funksiyalarının nəzərə alınmasıdır.

Artikl ilə bağlı son onilliklərdə aparılan araşdırmalar dilçilərin artiklların yalnız isimlə bağlı ənənəvi nəzərdən keçirilməsindən əl çəkməsinə səbəb olmuş və onları sözdən kənara çıxmağın zəruriliyinə inandırmışdır. Məsələn burasındadır ki, ənənəvi normativ-nəzəri qrammatikalarda artiklların təsviri faktiki olaraq hallar və onlardan istifadə qaydaları siyahısına qədər azaldılır ki, bu da saysız-hesabsız qaydaların qalaqlanmasına səbəb olur və artiklların məqsədini və rolunu düzgün başa düşməyi çətinləşdirir. Bununla belə, müəllifləri əlaqəli mətnin təşkilində artiklların roluna müəyyən diqqət yetirən daha çox əsərlər meydana çıxmağa başladı (E.V.Barabaş, M.Ya.Blox, V.E.Şevyakova, D.A.Ştelinq).

Məhz mətnin linqvistikası artiklın problemini nəzəri cəhətdən daha aydın şəkildə əsaslandırmağa və artiklın avtonom sintaksis səviyyəsində həmişə aydın olmayan işləmə nümunələrinə imkan verir. Çünki kontekstdən kənar təcrid olunmuş cümlə çox vaxt kommunikativ cəhətdən zəif olur və onda olan bütün semantik və kommunikativ məlumatları açma bilmir. Qonşu cümlələrlə gücləndirilməlidir və onu

yalnız əlaqəli məndə qəbul edən şəxs düzgün qəbul edə bilər. Buna görə də, artiklin fəaliyyətinin daha dolğun təsviri üçün ayrıca bir cümlə çərçivəsindən kənara çıxmaq lazımdır.

Kommunikativ (aktual) bölgü nitqin əsas semantik hissələrini - tema və remanı işıqlandıran konkret nitq situasiyasına və kommunikativ-praqmatik niyyətlərə uyğun olaraq vurğulayan və nəhayət, şifahi ünsiyyət vahidi kimi deyimin mənasının müəyyən edilməsi nitqin məzmun tərəfinin ən mühüm cəhətidir. Linqvistik universal olaraq, aktual artikulyasiya universal ifadə vasitələrinə, lakin müxtəlif sistemlərin dillərində öz xüsusiyyətlərinə malikdir və fərqli şəkildə fəaliyyət göstərir. Cümlənin faktiki bölünməsinə ifadə edən vasitələr arasında dilçilər intonasiya, sintaktik və leksik vasitələri fərqləndirirlər. Tədqiqatçılar məntiqi vurğu və intonasiyanı cümlənin kommunikativ artikulyasiyasını ifadə edən intonasiya vasitələrinə aid edirlər. Cümlənin aktual artikulyasiyasını ifadə edən leksik vasitə kimi artikl, hissəciklər, modal sözlər, vurğu-məhdudlaşdırıcı mənalı sözlər istifadə olunur. Sintaktik vasitələrə söz sırası, xüsusi ayırıcı sintaktik konstruksiya, passiv konstruksiya, məsdər konstruksiya, qeyri-müəyyən şəxs konstruksiya daxildir.

Artiklların öyrənilməsinə maraq hər zaman tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir, lakin artiklların bir çox nəzəriyyəsinin olmasına baxmayaraq, bu kateqoriyanın məzmunu məsələsi hələ də birmənalı şərh almamışdır. Bu problemin həlli üçün müxtəlif axtarışlar sırasında məqalənin kateqoriyasını cümlənin faktiki bölgüsü baxımından nəzərdən keçirən məqalənin kommunikativ nəzəriyyəsi var. Mövzu funksiyasını yerinə yetirən ismin təyin artikli, qafiyənin tərkib hissəsi olan ismin isə qeyri-müəyyən qafiyə ilə əmələ gəldiyinə inanmaq kifayət qədər yaygındır [1, s.2]. Tədqiqatımızın göstərdiyi kimi, ingilis dilindəki hissəciklər ən çox rematik təbiəti qeyri-müəyyən artiklin köməyi ilə əlavə olaraq vurğulanan ifadənin (mövzu və ya obyekt) nominal komponentlərini rema kimi fərqləndirir.

Məsələn:

“Only an unprincipled person could be so accommodating to pain” (Márquez).

“Just a news story, or a footnote, or a mention in the spiel of a

Politician” (Benedetti)

“He had seen and pitied in the others, he did not even try a useless battle”
(Márquez).

Bildiyiniz kimi, ingilis dilində müəyyən artikl istənilən sintaktik komponentlə ifadə oluna bilən nominal mövzu təşkil edir. Hissəcikli müəyyən artiklin subyekt və obyekt tərəfindən ifadə olunan nominal mövzu təşkil etdiyinə misallar verək.

“The same doctor Urbino himself assumed it for well-founded medical reasons”

(Márquez);

“In the afternoon, the same child took her away again in another cage”
(Márquez).

Təhlil etdiyimiz materialdan da göründüyü kimi, müəyyən artiklla ismin ifadə etdiyi və cümlədə başlanğıc mövqeyi tutan hal daha çox mövzudur. Eyni zamanda, hissəcik cümlədə mövzunu qeyd etmək üçün əlavə bir vasitədir və bütün ifadəyə ifadəlilik verir.

“Well, the water was clean, calm, and they only went through bumps that had just started” (Benedetti).

Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi və faktiki material üzərində aparılan müşahidələrin də sübut etdiyi kimi, romanın müəyyən artiklla işarələnməsi halları da var.

“He ended up showing up at her house at any time, especially in the mornings on Sundays” (Márquez).

Beləliklə, əgər qeyri-müəyyən artikl işlərin böyük əksəriyyətində nominal romanı vurğulamaq üçün kommunikativ cəhətdən birmənalı vasitə kimi xidmət edə bilərsə, O.S.Eqorov, bir sıra əlavə amillər tələb olunacaq: cümlədəki mövqe, danışanın intonasiyası, məntiqi vurğu, bəyanatda qurulan məntiqi-semantik əlaqələr [2; s.16].

Tədqiqat müəyyən etməyə imkan verdi ki, ingilis dilində müəyyən artikli olan bir isimlə ifadə olunan vəziyyət cümlədə rema ola bilər və hissəcik onun remanın yeganə göstəricisidir. İngilis dilində artiklin seçilməsi təkcə aktual artikulyasiyanı

ifadə etmək ehtiyacı ilə deyil, həm də cümlə daxilindəki məntiqi-semantik əlaqələrlə bağlıdır. İngilis dilindəki hissəcikləri xüsusi sintaktik komponentin rematik təbiətinin yeganə göstəricisi ola bilər, xüsusən də bu komponentin (mövzu, obyekt, vəziyyət) ilkin mövqeyi tutduğu və ya müəyyən bir artıqlıq tərəfindən formalaşdığı hallarda özünü göstərə bilər.

2.1. Müasir ingilis dilində artıqlığın kommunikativ funksiyası

Müasir mərhələdə dilçilik dili ünsiyyət vasitəsi kimi onun sistemli, funksional, sosial və pragmatik xüsusiyyətlərinin məcmusunda öyrənir. Ünsiyyət dil mətnlərinin köməyi ilə həyata keçirilir. Mətn nisbətən yeni dilçilik intizamının - mətn dilçiliyinin tədqiq predmeti olub, onun tərəfindən ən yüksək səviyyəli dil və nitq vahidi kimi tədqiq edilir, onun xüsusiyyətləri məna, bütövlük və ardıcılıq hesab olunur. İstənilən dilçilik elmində olduğu kimi, mətn dilçiliyində də hələ də həllini tapmamış problemlər çoxdur. Uyğunsuzluqlar “mətn” anlayışının tərifinin özü, mətni təşkil edən dil vahidləri, mətn kateqoriyaları ilə bağlıdır. Mətnin bütün təriflərindən bu anlayışın mahiyyətini ən dolğun şəkildə açan, fikrimizcə, İ.R. Qalperin olmuşdur. Mətni İ.R. Qalperin onu “qeyri-müəyyən sayda qrammatik strukturlardan ibarət olmaqla, müəyyən məna kəsb edən, bu qrammatik strukturların semantik göstəricilərindən fərqli olan, nizamlı və yazılı linqvistik işarələr toplusu” kimi başa düşür [16, s.22]. Mətnə artıqlığın işləməsi problemini təhlil edərkən bu tərifdən çıxış edəcəyik.

Müasir ingilis dilində artıqlığın mahiyyətini müəyyən etmək çox çətindir. Bu, hər şeydən əvvəl onun sözlə morfemlərin astanasında olması ilə bağlıdır [2, s.120]. Artıqlıqlar nitqdə işlənən isimlərin subyekt əlaqəsinin xarakterini göstərən göstəricilər olduğundan, onların funksiyası obyektivliyi ifadə etməkdən ibarətdir. Artıqlıqların fəaliyyəti ünsiyyətin məqsədləri ilə müəyyən edilir [22, s.109].

Ünsiyyət, məlumatın insandan insana ötürülməsi - insanların idrak və əmək fəaliyyəti prosesində, əsasən, dilin köməyi ilə həyata keçirilən qarşılıqlı əlaqənin xüsusi bir formasıdır. Kommunikativ məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün həm bir

sözün semantikasi, həm də bütün cümlənin konteksti vacibdir. Q.V.Kolşanski vurğulayır ki, “ünsiyyət, yalnız insanın idrak fəaliyyətinin sonsuz prosesində fikir mübadiləsinin nisbətən tamamlanmış aktını təcəssüm etdirən bir akt kimi qəbul edilə bilər”. O bildirir ki, “minimum ünsiyyət aktı – informasiyanın ötürülməsi və ya tərəfdaşlar arasında fikir mübadiləsi – mətndə başa çatır” [24, s.11-12].

Müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin qrammatik kateqoriyası bu nitq hissəsinin bütün məna dairəsini və bütün istifadə dairəsini əhatə etmir. Məlumdur ki, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası cümlə səviyyəsində yenilənir, çünki o, cümlənin kommunikativ funksiyası və onun kommunikativ artikulyasiyası ilə sıx bağlıdır.

Cümlə – bəyan – mətn anlayışları arasındakı əlaqənin mətn dilçiliyi işığında şərhli qrammatiklərə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının əhatə dairəsini müəyyən etmək və onun mətn kateqoriyası statusunu müəyyən etmək imkanı vermişdir. Bu kateqoriyanın mətnin kateqoriyalarından biri kimi tanınması onun təkcə cümlənin kommunikativ artikulyasiyasının ifadəsində iştirakını deyil, həm də adların istinadının ifadəsini mətnin kommunikativ funksiyalarından biri kimi daxil etməyə imkan verdi [31, s.104].

İlk dəfə istifadə edilən obyekt dinləyəne və oxuyana məlum deyil. Bunu obyektə qeyri-müəyyən artiklin işlədilməsi ilə mümkündür. Qeyri-müəyyən artikl danışana və ya oxuyana aid olmayan predmetlə işlədilməsi həmin predmetin yeni olaraq mətndə işlədilməsinə dəlalət edir. Mətndə işlədilən predmet olaraq artiklla işlənir. Belə ki, o artıq dinləyəne məlumdur. Burada yazılanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, mətndə artiklların yerinin əldə edilməsi mətnin semantik strukturunun aspektidir. Artikl mətndə oxuyana və dinləyəne bir növ predmetin mətndə əlaqəsi haqqında siqnaldır. İki növ artikl mövcud olduğu üçün onların arasında qarşıdurma meydana gəlir. Oxuyan və dinləyənin mətn boyu fikri iki istiqamətə yönəldir. Bu istiqamət mətnin əvvəli və sonudur. Buna görə də anaforik və kataforik anlayışlar fərqlənir. Anaforik dedikdə mətndə deyilən cümlədən sonrakı hissə, kataforik dedikdə isə, deyilən cümlədən əvvəlki hissə nəzərdə tutulur. Müəyyən artikl danışan və oxuyana mətndə əvvəlki hissəyə baxmağa işarə edir. Ona görə ki, artiklin

işlədildiyi söz artıq mətndə işlədilmişdir. Qeyri-müəyyən artikla da cümlədə zəif artikl kimi baxmaq olmaz. Çünki onun da təyin etdiyi predmet mətnin daha sonrakı hissəsində işlədiləcək və müəyyənlik qazanacaq. Müəyyənlik bildirən artikllar üçün mətnin həlledici yerlərində işlədilməsi xarakterikdir. Həlledici yerlər dedikdə mətndə yeni tərəfin yarandığı hissələr başa düşülür. Katafora vasitəsilə əlaqəli nitqin analizi haqqında danışarkən eqzistionizm cümlələrindən söhbət açmaq vacibdir. Cümlələr adın sonradan işlədilməsi ilə bağlı təyinetməsi funksiyasını, yəni introduktiv funksiyanı yerinə yetirir. Bu tip cümlələr qəti olaraq mətnin davamını tələb edir. Bu halda davamın olmaması danışan və oxuyan üçün məlumat qıtlığı yaradır. Buna görə də ilkin məlumatlarla məhdudlaşdırılmamalıdır. Məsələn:

- 1) *“Once upon a time there lived a cobbler. The boy was honest and hard-working, but he was very poor”* [70, s.7].
- 2) *“Once upon a time there a fox was talking to a wolf... the fox led the wolf to a hedge beside the road”* [70, s.41].
- 3) *“Once upon a time there lived a king and a queen... in his joy, the king gave a great feast”* [70, s.47]
- 4) *“Once upon a time there lived a poor woman in a lonely cottage. In the cottage garden grew two rose bushes one of which bore white roses and the other red. The woman had two daughters who were so much like the roses that she called one Snow-white and the Rose-red.”* [70, s.73]

Mətn istinadını mətnə daxil etməyin yollarından biri onu ismin artiklla birləşdirərək təqdim etməkdir, adətən qeyri-müəyyən artikl olur:

- 5) *“Late one October afternoon in the year 1921, a shabby young man gazed with fixed intensity through the window of a third-class compartment in the almost empty train labouring up the Penowell valley from Swansea. All that lay Manson had travelled from the North, changing at Carlisle and Shrewsbury, yet the final stage of his tedious journey to South Wales found him strung to a still greater excitement by the prospects of his post, the first of his medical career, in this strange, disfigured country”* [56, s.79].

Mətnin bu fraqmenti romanın başlanğıcını təmsil edir. Bu səbəbdən asılı olaraq qeyri-müəyyən artikldan istifadə edilmişdir.

Mətnin (roman, povest) əvvəlindəki təyinedici artikl oxucuda hekayənin davamı illüziyasını, müəllif və oxucu üçün ümumi məlumatın “müqəssirliyini” yaratmaq kimi pragmatik və üslub funksiyalarını yerinə yetirir. Oxucu sanki hadisələrin mərkəzində olur, hərəkət səhnəsini görür və ilkin məlumatlara ehtiyac duymur. Müəyyən artikl qabaqcadan məlumatın göstəricisinə, məlumatı müəyyən edən signala çevrilir [31, s.109]. Mətn istinadından başlayan, müəyyən artiklla bəzədilmiş mətn konstruksiyası anaforik xarakter daşıyır, sonrakı nəqlin gedişində nitq mövzusu haqqında məlumat toplanır. Hekayənin başlanğıcında qeyri-müəyyən artiklla istifadə olunan ifadə mətnin növbəti hissəsində müəyyən artiklla təqdim olunur ki, bu da təsvir olunan situasiyada oxucuda illüziya yaradır:

6) *“Leisel found a book in the crowd... The book will change her life”* [72,s.17]

Mətnin müəllifi ilə ünvanlanan arasında qarşılıqlı anlaşma əvvəlki povest tərəfindən yaradılan və ünvana (oxucuya) nitq subyektlərini müəyyən etməyə imkan verən ümumi biliklər fondu olmadan mümkün deyil. Fəslin əvvəlindəki müəyyən artikl onun əvvəlki fəsillərdə təsvir olunan hadisələrlə əlaqəsini göstərir və oxucunun bu ilkin məlumat haqqında məlumatını güman edir. Effekt onlar əvəzliyinin istifadəsi ilə gücləndirilir, bu da oxucunun kimdən danışıldığını bildiyini göstərir:

7) *“The storm raged fiercely all that night, nothing of particular note occurred. The next morning, however, when they came down to breakfast, they found the terrible stain of blood once again on the floor. “I don’t think it can be the fault of the Paragon Detergent,” said Washington, “for I have tried it with everything. It must be the ghost”* [70, s.28].

Danışan baş verənlərin müşahidəçisi kimi çıxış edə bilər, oxucu da hadisələrin iştirakçısı deyil, müşahidəçisinə çevrilir. İsimlərlə, o cümlədən mətn istinadı olmayanlarla işlənən qeyri-müəyyən artikl – *bazar yeri, şərab dükanı, qız, qopma (dəyişmə)* effekti yaradan pragmatik və üslub funksiyalarını yerinə yetirir:

8) *“We got into Milan early in the morning and they unloaded us in the freight-yard. An ambulance took me to the American hospital. Riding in the ambulance on a stretcher I could not tell what part of the town we were passing through, but when they unloaded the stretcher I saw a market place and an open wine shop with a girl sweeping out”* [58, s.187].

Artiklların kommunikativ funksiyası ifadənin məqsədini mətnin daxilinə yerləşdirmək üçün bir vasitə kimi xidmət etməkdir. Artıqlı mətn uyğunluq xassəsini həyata keçirən vasitələrdən biridir. Eyni zamanda mətnin məzmun-struktur bölgüsü bu və ya digər artıqlı işlədilməsində də ifadə olunur: qeyri-müəyyən artıqlı mətni məzmun-tam bloklara ayırır. Müəyyən artıqlı təqdim etdiyi isimlə mətn parçası dramatik hadisələrin başlanğıcı haqqında məlumat ehtiva edə bilər və ya təsvir olunan vəziyyətdə son ola bilər. Qeyri-müəyyən artıqlı, əksinə, təsvir olunan hadisələrin dönüşü haqqında məlumatı çatdırmağa kömək edir, çünki onun semantikasi yeni və perspektiv yönümlü əlaqələrin ifadəsinə kömək edir [22, s.110].

Müəyyən artıqlı isimlə işarələnən obyekt müəyyən etmək vasitəsidir. Yəni artıq məlum olanı və ya yeni kimi təqdim olunmayı göstərir. Qeyri-müəyyən artıqlı təsnifat mənası isə dinləyicinin və ya oxucunun diqqətini bu ifadədə yeni kimi görünən mövzuya cəlb edir. “Sıfır” artıqlı müəyyən və qeyri-müəyyən artıqlırla əlaqələndirilən və bununla da müəyyən məna yükü daşıyan artıqlı mənalı yoxluğudur. Beləliklə, təyin artıqlı mövzunun ifadəsi ilə, qeyri-müəyyən artıqlı isə qafiyənin ifadəsi ilə əlaqələndirilir ki, bunu aşağıdakı misallarda müşahidə etmək olar:

9) *“Now, suddenly, out of the fog great buildings loomed close, and they drove through an open gate into a farmyard with gray wooden barns on two sides of it and stone walls on the other two sides. A few white hens rushed away across the dusty ground, and a gray cat sitting on the pole of a blue dump cart stared coldly at the car as Phil stopped it beside a battered horse van”* [64, s.14].

Yuxarıdakı misalda müəyyən artıqlı olan kommunikativ elementlər artıq məlum olan məlumatları çatdırır. Qeyri-müəyyən artıqlı olan kommunikativ

elementlər yeni məlumat ötürür. Çox vaxt müəyyən artikldan müəllifin əsərlərinin ilkin ifadələrində istifadə edə olunur [32, s.490].

Məsələn:

10) “*To the little girl he was a figure to be feared and avoided. Every morning before going to business he came into the nursery and gave her a perfunctory kiss, to which she responded with “Good-bye, father”*” [32, s.158].

Hekayənin adına görə oxucu balaca qızın baş qəhrəman olduğunu təxmin edə bilər. *The little girl* ifadəsindəki müəyyən artikl olan kommunikativ cəhətdən ifadənin mövzusuna uyğun gəlmir, çünki oxucu hələ baş qəhrəman haqqında heç nə bilmir.

Amma heç də həmişə romanın və ya hekayənin ilk sətirələrində müəyyən artikl olan isim mərkəzi yer tutmayacaq. Bir neçə nümunəyə baxaq: “*On Lexington Avenue the tall thin man in the yellow rain slicker moved along with the rushing Christmas crowd to a rhythm of his own*” [32, s.7].

Bu misalda müəyyən artikl romanın lap əvvəlində mərkəzi olmayan isimlərlə işlənmişdir. İfadələrin məzmunu *parlaq sarı gödəkçəli bir adam* və oxucuya məlum olmayan *Milad izdihamı* haqqında məlumatdır. Onlar bütün romanın mərkəzi deyil. Amma müəyyən artikl onların kontekstdəki təkliyini göstərir. Onlar hekayənin vacib hissəsinə çevrilirlər.

11) “*At midnight the café was crowded. By some chance the little table at which I sat...*” [32, s.6].

O. Henri müəyyən artikldən istifadə edərək oxucunu konkret situasiyaya cəlb edir və bu kafe onun daha da inkişaf edəcəyi yerdir. Müəyyən artikl həm də yeni məlumat verir.

12) “*Hercule Poirot looked with interest and appreciation at the young woman who was being ushered into the room. There had been nothing distinctive in the letter she had written*” [32, s.6].

Bu nümunədə mükəmməl detektiv Hercule Puaro başqa bir mürəkkəb cinayəti araşdırır. Oxucu hələ də bu gənc qadın haqqında heç nə bilmir, o kimdir və hansı məktubdan bəhs edir. Ancaq müəyyən artikl oxucuya onların romanın əsas halqası olduğunu bildirir.

Qeyri-müəyyən artiklə gəlincə, o, demək olar ki, həmişə ifadənin reminə uyğun gəlir:

13) *“So she was considering in her own mind (as well as she could, for the hot day made her feel very sleepy and stupid) whether the pleasure of making a daisy-chain would be worth the trouble of getting up and picking the daisies, when suddenly a White Rabbit with pink eyes ran close by her”* [32, s.37].

Bu halda təmsilçi funksiyanı yerinə yetirən qeyri-müəyyən artiklin köməyi ilə L.Kerroll oxucunu yeni personajla, ağ dovşanla tanış edir.

Bəzən mətn referenti əsərin adı rolunu oynayır: *The happy man, The Three Fat Women of Antibes* (Maugham), *The Picture of Dorian Grey* [70, s.164]. Başlıqlardakı müəyyən artikl gizli məna daşıyır, dərin strukturla əlaqələndirilir və mətnin gizli mənasının göstəricisidir. Qeyri-müəyyən artiklin belə mənası yoxdur: *Three Men in a Boat* (Jerome). Gizli kateqoriyalar “açıq morfoloji ifadə tapmayan, lakin ifadəni başa düşmək üçün vacib olan söz və ya söz birləşmələrinin semantik və sintaktik xüsusiyyətləri kimi müəyyən edilir...” [41, s.475].

Artiklla gəldikdə isə, fikrimizcə, onun qeyri-normativ istifadəsi hallarında gizli mənalar müzakirə edilməlidir. Artiklin gizli mənalarının aktuallaşması mətndə baş verir:

14) *“Algernon: Yes, but I have not been christened for years.*

Jack: Yes, but you have been christened. That is the important thing” [70,s.165].

Beləliklə, hər üç növ artikl müəyyən bir semantik yük daşıyır. yəni, təsnifləşdirici və ya fərdiləşdirici mənaya malikdir. Artiklların köməyi ilə oxucu müəllifin ona çatdırmaq istədiyi mətnin mənasını tutur. Materialın təhlili göstərir ki, həm müəyyən, həm də qeyri-müəyyən və sıfır artikli olan kommunikativ elementlər ifadənin həm mövzusuna, həm də remaya uyğun gələ bilər, ona görə də artiklin seçimi mesajın məqsədindən asılıdır. Artiklin seçilməsi probleminə nitq əsərində artıq məlum olan və ya yeni məlumatların ötürülməsindən ibarət olan ismin ünsiyyət prosesində informasiya rolu nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq lazımdır.

Artikllərdən istifadə, söz sırası və intonasiya kommunikativ elementlərin sərhədlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı olan nitqdə xarakterik münasibətləri müəyyənləşdirir. İfadədə xarakteristika münasibətlərinin əsas cəhətləri səciyyələndirilənin semantik quruluşu və xarakteristikanın strukturudur. Sözüün sintaqmatik quruluşunu formalaşdıran artikllar bununla da kommunikativ elementlərin strukturunu və xüsusən də tez-tez xarakterizə edən predikat qrupunun tərkibini təyin edir. Sintaqmatik artikulyasiyanın sərhədləri həm də tərifin artikl sintaqmasının bir hissəsi olub-olmamasını müəyyən edir ki, bu da öz növbəsində kommunikativ artikulyasiyaya və ya əksinə, mətnin müvafiq fraqmentinin kommunikativ vəhdətinə və nəhayət, aktual artikulyasiyaya təsir göstərir. İngilis nitqində mövqe xüsusiyyətinə görə iki növ tərif fərqləndirilir, prepozitiv və postpozitiv; hər iki növün tərifləri nitq vahidinin semantik strukturuna daxil ola və ya daxil olmaya da bilər. Əgər tərif artiklın sintaqmasının semantik strukturuna daxil deyilsə, o, ifadənin (atributunun) müstəqil kommunikativ elementidir.

15) *“Through the battlements, Newstead, the hollow winds whistle: // Thou, the hall of my Fathers, art gone to decay; // In thy once smiling garden, the hemlock and thistle // Have choak’d up the rose, which late bloom’d in the way”* [59, s.175].

Yuxarıda göstərilən ifadədə *the rose* - *qızılgül* sintaqmasından sonra vergülün olmaması cümlədəki semantik əlaqələri dəyişəcək. Qızılgülün sintaqmasını vurğulayan vergülün olması onu göstərir ki, yolda gec çiçəklənən atributiv bənd ilə işarələnən qızılgül atributunun artiklla sintaqmanın semantik strukturuna daxil deyil. Yolda gec çiçəklənən atribut yalnız əlavə məlumatdır, mövcudluğu sintaqmanın semantik çıxarılması üçün vacib deyil. Eyni zamanda, vergülün olmaması atributiv cümlənin sintaqmanın semantik quruluşu üçün əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Bu halda, gec çiçək açan ifadə artiklın vurğuladığı semantik vəhdətdə yer alacaq və uyğun nitq vahidi məhz gec açan gül haqqında məlumat verəcəkdir.

Müəyyən artiklın vurğuladığı qızılgül nitq vahidi ilə onun yolda gec çiçəklənən atributu arasındakı sintaqmatik artikulyasiya sərhədi XV nümunədəki iki kommunikativ elementdən və onlar arasındakı səciyyəvi münasibətdən danışmağa

imkan verir. İki kommunikativ element, 1) *the hemlock and thistle* və 2) *the rose* kontrastın diqqət mərkəzindədir. Üstəlik, bu kommunikativ elementlərin hər biri təzadlı oxunma imkanı verir.

16) “*How he envies the wretch, with a soul wrapt in steel! His pleasures are scarce, yet his troubles are few, who laughs at the pang that he never can feel, and dreads not the anguish of Love’s last adieu!*” [59, s.179].

XVI nümunədə müəyyən artiklı olan sintaqmadan sonra qoyulan vergül göstərir ki, bədbəxt artiklı olan sözə münasibətdə ruhu poladla bükülmüş söz birləşməsi müstəqil kommunikativ elementdir ki, bu da səciyyələndirmə əlaqələri ilə bağlıdır.

Artikllarla kommunikativ cəhətdən ayrılmaz sintaqmaları özündə cəmləşdirən deyimlər var. Aşağıda göstərilən nümunədə öz forma atributunu əhatə edən sintaqmanın strukturuna daxil edilir ki, bu da müvafiq mətn fraqmentini kommunikativ cəhətdən ayrılmaz edir:

17) “*Dark is the robe which wraps his form, and tall his plume of gory red; His voice is like the rising storm, but light and trackless is his tread*” [63, s.247].

Baxılan iki XVI-XVII nümunələrdə təriflərin uyğun sintaqmaların semantik təpələri ilə əlaqəsi fərqlidir. Sintaqmanın strukturuna daxil olan təriflə sintaqmanın semantik təpəsi arasındakı semantik əlaqə sintaqma ilə sintaqmaya daxil olmayan və onun funksiyasını yerinə yetirən atribut arasında qurulan əlaqə ilə müqayisədə xeyli sıxdır. XVII nümunədə üstəlik, *the robe which wraps his form* - onun formasını saran *xalatın* bütün sintaqması təzad diqqət mərkəzindədir. XV nümunədə olduğu kimi, bu halda artikl diqqəti yönəltmə vasitəsi kimi çıxış edir.

Kommunikativ situasiyanın və ya denotativ situasiyanın müvafiq fraqmentlərinin artikulyasiyası və ya qeyri-seqmentasiyası ilə nitqin və ya ayrı-ayrı ifadələrin kommunikativ artikulyasiyası və ya qeyri-seqmentasiyası həmişə uyğun gəlir. O.N.Seliverstov və L.A.Prozorova qeyd edir ki, "cümlənin, ifadənin kommunikativ seqmentasiyasını / qeyri-seqmentasiyasını, habelə işarənin əlaqəsini və denotasiyasını vahid şəkildə şərh etmək bacarığı". Artiklla sintaqmanın semantik strukturuna daxil olan və daxil olmayan postpozitiv təriflər onları ifadə edən

lingvistik vasitələr baxımından çox müxtəlifdir. İngilis nitqində rast gəlinən postpozitiv təriflər aşağıdakı iki növə endirilə bilər.

1. Sintaqmanın tərkibinə daxil olmayan və sintaqmanın məzmunu ilə bağlı əlavə məlumat verən atributlar. Bu halda, postpozitiv atribut müstəqil kommunikativ elementdir və ifadədə xarakterizə edən kommunikativ funksiyanı yerinə yetirir:

18) *“And we sit there, by its margin, while the moon, who loves it too, stoops down to kiss it with a sister's kiss, and throws her silver arms around it clingingly; ...”* (Jerome. “Three Men in a Boat”).

2. Sintaqmanın strukturuna daxil olan təriflər. Tərif sintaqmanın bir hissəsi olduğu halda, o, müstəqil kommunikativ element deyil və ifadə səviyyəsində xarakteristika münasibətlərində iştirak etmir:

19) *“... and Harris and I both said it was a good idea of George's and we said it in a tone that seemed to somehow imply that we were surprised that George should have come out so sensible”* [61, s.152].

Nəzərdən keçirilən nümunədə həm də nitq vahidinə daxil olan və daxil olmayan, artiklın köməyi ilə vurğulanan prepozitiv təriflərə, o cümlədən təyin artiklının tətbiqlərin strukturunun və xüsusi adların formalaşmasında iştirakı nəzərdən keçirilir. Mətn, kiçik nitq vahidlərinin daha böyük olanların bir hissəsi olması üçün daxiletmə əlaqələri ilə bağlanan nitq vahidlərinin iyerarxiyasıdır. Əsas nitq vahidi olan ifadə onun minimum vahidi deyil, nitqdə kiçik nitq vahidləri, sintaqmalar və sözlər fərqlənir, bir-biri ilə daxilolma münasibətləri ilə bağlıdır, daha kiçik vahidlər daha böyüklərin bir hissəsidir. Deyimin kommunikativ quruluşu onun sintaqmatik quruluşu ilə eyni deyil. Deyimdə müstəqil kommunikativ elementlərin sayı adətən onun strukturuna daxil olan nitq vahidlərinin (söz və sintaqmaların) sayından az olur. Artıqlar həmişə yeni sintaqmanın başlanğıcından xəbər verir, lakin bu, həmişə deyimdə müstəqil kommunikativ elementə çevrilir.

İngilis nitqlərində kommunikativ elementlər arasında səciyyələndirmə əlaqələrinin öyrənilməsi belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, artıqlar nitqin kommunikativ perspektivini təşkil etmək üçün mühüm vasitədir. Sintaqmatik quruluş

və nitqlərin kommunikativ perspektivi arasında artikllarla əlaqənin təhlili göstərir ki, nitqin sintaqmatik strukturu və onun kommunikativ perspektivi ingilis nitqinin eyni deyil, bir-biri ilə əlaqəli hadisələridir. Artikllar ingilis dilində deyimlərin sintaqmatik təşkilini müəyyən edən əsas linqvistik vasitə olmaqla, eyni zamanda deyimlərdə xarakterik münasibətləri müəyyən edir və bununla da onların kommunikativ perspektivini müəyyən edir.

2.2. Artiklın stilistik funksiyası və onun işlənmə xüsusiyyətləri

İngilis dilində artikllərin ismin qrammatik kateqoriyasının ifadə vasitəsi kimi başa düşülməsi ilə bağlı üslub funksiyası məsələsi qoyulur. Bu, ingilis dilinin üslubuna dair nəşrlərdə təqdim olunan digərlərindən fərqlənən bu yanaşmanın yeniliyidir. Onlar artiklləri morfologiyanın tərkib hissəsi hesab etsələr də, onların üslub funksiyaları ismin qrammatik formalarının stilistikasından ayrıca təhlil edilir [8, s.198-202]. Qoyulan sualın mülahizəsinə keçməzdən əvvəl məqalənin semiotikasına, yaxud onun qrammatik mənalarına qısaca diqqət yetirmək lazımdır. Koqnitiv tədqiqat metodu müəyyən etməyə imkan verdi ki, sıfır artikli (mənalı yoxluq), qeyri-müəyyən artikl və müəyyən artikldan ibarət olan ingilis dili artiklları sistemi qurulan ismin məntiqi-qrammatik kateqoriyasını ifadə etməyə xidmət edir. Abstraksiya və konkretləşdirmənin qarşıdurması burada əsas rol oynayır. Aparıcı koqnitiv alimlərin fikrincə, dildə isimlərin fəaliyyət göstərməsini məhz bu idrak prosesləri müəyyən edir [26, s.9].

İsimlərin qrammatik formalarının mənalarının artiklla təsnifata xas olan abstraksiya, təsnifat və fərdiləşmə psixi prosesləri ilə əlaqələndirilməsindən ibarət olan idrak təhlili müvafiq formaların kateqoriya mənalarını üzə çıxarmışdır [3, s.91-102]. Deməli, sıfır artiklı olan ismin formalarının (təkdə isim olan artiklin mənalı olmaması) kateqorik mənası müxalifətdir, çünki abstraksiya prosesinin əsasını məhz bu zehni əməliyyat təşkil edir və onun formalaşmasına səbəb olur. Bu halda isim mücərrəd-ümumiləşmiş məna kəsb edir. Məsələn üçün:

- 1) *“Distance is less an affair of space than time”* [63, s.38].

2) *“He was never tormented by doubt of his own motives. Right and wrong stood for him as immutable as the two poles. He had never wandered in that twilight country where the nuances of evil and good cast their perplexing shadows. He had great determination and infinite patience. He was kind without being sentimental and meticulous for detail without losing sight of the whole. Looking at his career, no one could have called him brilliant. But if he was incapable of high intelligence he was equally incapable of stupidity”* [71,s.138].

3) *“As the years pass, fact will become myth, and myth will become reality, smothering the real Diana”* [65, s.381].

Verilmiş nümunələrdə abstraksiya prosesi dəyişməz olaraq mücərrəd adlarla nümayiş etdirilir. Bununla birlikdə, fərqli adlar da mücərrəd bir məna əldə edə bilər:

4) *“Catholic students should set an example to other young people by their purity of mind and body”* [62, s.197-198].

5) *“Appropriately it happened in a place so peaceful, spacious, and fragrant as to deserve the name heaven on earth: a machair or sea-meadow in the Western Isles, in summer”* [60, s.259].

Qeyri-müəyyən artikli olan adların formalarının kateqoriyalı mənası müqayisədir, çünki bu zehni mexanizm təsnifat prosesini müəyyən edir, nəticədə təfəkkür subyektinin təsnif edilmiş mənası ilə ifadə olunan təsnif edilmiş bir fikir yaranır. Aşağıdakı nümunə müqayisə (təsnifat) və kontrast (abstraksiya) proseslərinin nəticələri arasındakı fərqi nümayiş etdirir:

6) *“I have never begun a novel with more misgiving. If I call it a novel it is only because I don’t know what else to call it. I have little story to tell and I end neither with a death nor a marriage. Death ends all things and so is the comprehensive conclusion of a story, but marriage finishes it very properly too and the sophisticated are ill-advised to sneer at what is by convention termed a happy ending”* [63, s.233].

Yuxarıdakı hissədən belə nəticə çıxır ki, hər iki proses müvafiq adların müxtəlif mənalarda və məqalənin müxtəlif formalarında həyata keçirilir. Qeyd edək

ki, buradakı qarşıdurma ölüm - həyat və ya evlilik - boşanma, tənhalıq kimi ümumi qəbul edilmiş müxalifətlə üst-üstə düşmür, fərdi müəllifə aiddir. Abstraksiya və ümumiləşdirmənin qarşılıqlı təsirində ölüm və evlilik kateqoriyalarının ən tipik əlamətləri qütbləşir, yəni bu halların yaratdığı hisslər - kədər, həsrət və sevinc, xoşbəxtlik. Romanın sonunda sevilən qəhrəman və ya qəhrəman dünyasını dəyişərsə və ya xoşbəxt evliliyə girərsə, bu təcrübələrdən biri oxucunu gözləyir.

Bu eyni kateqoriyalar müqayisə edildikdə, müvafiq adların mənaları aktual hadisələrə - ölüm və evliliyə qədər daraldılır ki, bu da kontekstdə ədəbi əsərin iki növ sonluğunu ifadə edir - xoşbəxt və bədbəxt. Nümunələrdən göründüyü kimi, təsnifatın idrak prosesi nəticəsində kateqoriyanın məzmunu müəyyən bir sinfə qədər daralır, onun daxilində müqayisəyə icazə verilir və mücərrəddən daha konkretə keçid baş verir: isim qeyri-müəyyən artikl ilə göstərilən daha konkret mənə alır.

Müəyyən bir artikl olan isim formalarının kateqoriyalı mənası diskretləşmədir, yəni fərdiləşmə prosesini təyin edən, düşüncə subyektini haqqında fərdiləşdirilmiş bir fikir formalaşdırıcı bir obyektin (obyektlər toplusundan) zehni təcrid olunmasıdır. Eyni zamanda, təsnifatla müqayisədə adın mənasını daha da daraltmağa kömək edən fərdiləşdirmə heç bir şəkildə qarşıdurma və müqayisə əməliyyatları ilə əlaqəli deyil. Fərdiləşdirmə ümumiləşdirmə ilə qarşılıqlı əlaqədə olduqda, insanlar sinfi, əşyalar, anlayışlar və s. konkretləşdirilir. Ad bu halda tək halda istifadə olunur:

- 7) *“But Venice, like Oxford, kept the background for romance, and to the true romantic, background was everything, or almost everything”* [70, s.528].

Ancaq daha tez-tez fərdiləşdirmə ümumiləşdirmə ilə əlaqəli deyil və ayrı-ayrı insanları və obyektləri aydınlaşdırmaq məqsədi daşıyır:

- 8) *“She went down to the old man, still hugging his empty glass, and leaning over him, tenderly cajoled him to come with her”* [64, s.48].
- 9) *“He frowned, moving to inspect the picture more closely. It was an oil painting of a child in a field of buttercups. The field was in the shadow, the sun shone on rocks and sea and the distant figures of two older girls”* [66, s.567].

Elementin diskretləşdirilməsi əməliyyatı uyğunlaşdırma əməliyyatı ilə tamamlana bilər:

10) *The spirit is willing but the flesh is weak.*

11) *He spent his life in pursuit of the pleasures of the flesh.*

Vurğulamaq lazımdır ki, *spirit*-ruh və *flesh*-cisim kateqoriyaları bir-birinə zidd deyil, bölünməz bir bütöv təşkil edən kimi fərqləndirilir və müqayisə edilir - bədəni və ruhu olan insan, birinci halda, bu deyimi söyləyən. İkinci misalda eyni uyğunluq əməliyyatı yalnız nəzərdə tutulur. Artikl kateqoriyasının faktiki üslub funksiyasına keçərək qeyd etmək lazımdır ki, artiklların üslub funksiyaları yuxarıda göstərilən semiotik funksiyalarına münasibətdə əlavədir. Funksiyaların birləşməsi o hallarda baş verir ki, natiq və ya yazıçı mücərrədləşdirmə, təsnifləşdirmə və ya fərdiləşdirmənin nəticələrini ziddiyyət, müqayisə və diskretləşdirmə şəklində gücləndirməyi və ya vurğulamağı zəruri hesab edir.

Artiklların üslub funksiyası əsasən bədii nitqdə geniş yayılmışdır, çünki o, daha çox ifadəliliyə kömək edir və oxucuda lazımi emosional təsir yaratmağa kömək edir. Artiklların üslubi cəhətdən neytral, düzgün qrammatik təyinatı ilə onların üslubi məqsədlər üçün mürəkkəb fəaliyyət göstərməsi arasında xətt çəkməyin mümkün olduğu meyarlar qrammatik normadan kənara çıxmaqdır: birincisi, artiklların real istifadələri ilə qrammatik məlumatlar arasında uyğunsuzluq, ikincisi isə, lüğətlər və dərsliklərdə verilmiş ümumi qaydalar. Gəlin əvvəlcə bu meyarların hər ikisinə uyğun olaraq seçilmiş materialda sıfır artiklinin üslub funksiyalarını, yəni *man*-kişi və *woman*-qadın isimlərinin istifadəsini nəzərdən keçirək. Onlar adətən müəyyən mənə daşıyır və buna görə də, əksər hallarda təsnif və ya fərdiləşdirilmiş mənalar nümayiş etdirirlər ki, bu da lüğətlərə və dərsliklərə görə ya qeyri-müəyyən, ya da müəyyən artikl tələb edir:

12) *“I spent each day looking and listening to the rare duck and geese, the divers, the wild swans, that abounded in all the inlets and lagoons along the shore. It was a place where nature was triumphant over man”* [57, s.476].

13) *“The woman in love attracts: lovers come in shoals or not at all. Eleonor Darcy is intelligent, of course, and intelligence in a woman does turn some men on, though not many. She thought that Hugo was no beauty, woman agreed, but he had charm”* [69, s.94].

14) “*‘Bless you, George,’ said Miss Brimly, woman enough to believe him*” [55,s.128].

15) *Man that is born of woman hath but a short time to live, and is full of misery* (The Bible).

Nümunələrdən göründüyü kimi, təhlil edilən isimlər mücərrəd mənada işlənir və açıq-aşkar (nümunələr 12-13) və ya gizli (14-15) ola bilər. XII misalda qarşıdurma təbiət və insan kateqoriyaları ilə təmsil olunur. İnsanın qrammatik forması cins fərqlərini aradan qaldırır və bu halda mümkün olan kişi forması ilə müqayisədə müəllifin insanın heç də həmişə təbiətin padşahına çevrilməməsi fikrini gücləndirir, məsələn, təbiətin padşahı rolunda ona tabe olur. XIII misalda *woman*-qadın isiminin mücərrəd ümumiləşmiş mənasından istifadə etməklə qadınların kişi xassəsi kimi qəbul edilən rəşional, məntiqi tərəkürə deyil, hissələrə arxalanmağa təbii ehtiyacı vurğulanır. Oxşar XIV misal, kişi ilə qadın arasındakı dialoqdan götürülmüşdür, burada qadın sözü ilə işarələnən kateqoriya qadın intuisiyası və ya dərrakəsi şəklində görünür, yəni qadınların xüsusi qabiliyyəti, bəzən əksinə olan insanları tərəkübləndirir. XV misal maraqlıdır ki, bir-biri ilə olan kişi və qadın deyil, ölməz Tanrı və fani insanlar - kişilər və qadınlardır. Məhz insanların bu xassələri mücərrədləşməyə və ümumiləşdirməyə məruz qalır, çünki o, digər insan xüsusiyyətlərindən mücərrədləşir və sıfır artikli ilə adla ifadə edilir.

Beləliklə, neytral nitq üçün atipik olan sıfır artikli olan isim formaları müəllifin niyyətinə uyğun gələn ziddiyyətin kateqorik mənasını gücləndirmək və oxucuda müvafiq emosional-estetik təsir yaratmaq üçün istifadə edilə bilər. Gəlin qeyri-müəyyən artıklın üslub funksiyalarının nəzərdən keçirilməsinə keçək. Aşağıdakı keçid ikinci meyarə uyğun olaraq, daha doğrusu, artıkların adi sırasının pozulması kimi seçilmişdir. Bildiyiniz kimi, qaydalara görə, konsepsiyanın fərdiləşdirilməsi təsnifata uyğun olmalıdır, əksinə deyil:

16) “*Then Maxim had turned and glanced at me, caught my eye and smiled, and as I looked into his face I heard, falling into my head as clearly as drops of water falling on to stone, ‘That man is a murderer. He shot Rebecca. That is the man who killed his wife,’ and for one terrible moment, staring at Maxim, I*

saw a stranger, a man who had nothing to do with me, a man I did not know”
[59, s.255].

Stilistik olaraq, artiklların bu sırası müəllifə qəhrəmanın keçmişi haqqında düşünməsi, daha doğrusu ona yeni baxışı nəticəsində ərindən kəskin uzaqlaşmasını vurğulamağa kömək edir: o, dəhşətlə onda tamamilə yad bir adam görür. Nəticədə, qeyri-müəyyən artikl semiotik baxımdan bir şəxs haqqında müxtəlif fikirlərin müqayisəsi prosesini ifadə edir, üslub baxımından onu gücləndirir.

Eyni romanda qəhrəmanın xaricdə uzun müddət qaldıqdan sonra İngiltərəyə qayıtmasını təsvir edən oxşar epizod var. Təcili səbəblərdən ora gətirildiyi üçün dogma yerləri ilə rastlaşanda sevinc hiss etmir. Birdən anlayır ki, çox yaxın keçmişdə yad bir ölkədə olduğu üçün, buna baxmayaraq, xoşbəxt və sakit idi, indi həyatı narahat bir gözləntiyə çevrilib. Qəhrəmanın şüurunda keçmişlə indiki zaman arasındakı bu təzad, uzun illər sahilində qaldığı Kanal (İngilis Kanalı) və Fransız Atlantikasının müqayisəsi əsasında dənizin obrazını inandırıcı şəkildə çatdırır. İngiltərədə hava mehriban deyildi, dənizdə fırtına qopdu və bu tutqun şəkil qəhrəman tərəfindən hər bir detalda, fərdiləşdirilmiş şəkildə çəkildiyi üçün əvvəlcə bu təsvirdə istifadə olunan isimlər, o cümlədən dəniz, təyin artikli ilə işlənir. Amma indiki zamanla bağlı qaranlıq düşüncələr arasında tamamilə fərqli, uzaq, sakit və rənglərlə dolu bir dənizin parlaq xatirələri meydana çıxanda müəllif bu fərqi təkcə müvafiq leksik vasitələrin köməyi ilə deyil, həm də söz seçimi ilə vurğulayır:

17) *“As we set off for the church there had been skeins of mist weaving in and out of the trees, dissolved by the sun even as we watched, as the frost was melted by it, and I had instinctively looked over to where I knew that, miles away, the sea lay. When we had arrived at Dover on the previous evening it had already been dark, and coming across the channel the sea had simply been dull, grey and heaving about outside the ship’s windows, so that in a curious way, I had no real sense of its being the sea at all: and then the car had sped up away, and on to the long road.*

In spite of all that it had meant to us for ill, all the harm it has caused, I had missed the slow drag of it up the beach, the hiss and suck over the pebbles,

the crash of it, smacking down on to the shore of the cove – the fact that it was always there, sensed even through the densest fog that muffled every sound, and that whenever I wanted to I had been to go down and simply look at it, watch its movement, the play of its light upon it, see it change, the shadows shift, the surface roughen. I had often dreamed of it, dreamed that I had gone there at night when it was calm and still and gazed from some place above down upon the moonlit water. The sea we had lived close to and walked beside at times during our exile was a tideless, glittering sea, translucent, brilliantly blue, violet, emerald green, a seductive, painted sea, quite unreal” [59, s.199].

Bu nümunə hər iki seçim meyarına cavab verir, beləliklə, təkcə artiklların ardıcılığının pozulması deyil, həm də daha çox fərdiləşdirilmiş mənada, yəni müəyyən bir artiklla istifadə olunan dəniz isiminin atipik istifadəsini nümayiş etdirir. Bu kateqoriya adlardan istifadə prinsiplərini müəyyən dərəcədə pozan qeyri-müəyyən artiklla xüsusi adların işlədildiyi nümunələri təhlil edək:

- 18) *“How was she to bear the change? – It was true that her friend was going only half a mile from them; but Emma was aware that great must be the difference between a Mrs. Weston, only half a mile from them, and a Miss Taylor in the house; and with all her advantages, natural and domestic, she was now in great danger of suffering from intellectual solitude. She dearly loved her father, but he was no companion for her. He could not meet her in conversation, rational or playful” [53, s.479].*
- 19) *“Everything seemed to lack love, lack care. We had struggled to pick over the meal and had said very little once we had come upstairs, only murmured this and that, nothing of consequence, remarks about the journey, the dreary tedious miles across a sad, grey Europe” [53, s.481].*
- 20) *“Nobody, of course stood more in need of the liberty to be himself than Sterne. For while there are writers whose gift is impersonal, so that a Tolstoy, for example, can create a charcter and leave us alone with it, Sterne must always be there in person to help us in our intercourse” [71, s.253].*

XVIII misalda hər iki ad eyni personajı - romanın qəhrəmanının keçmiş qubernatorunu və eyni zamanda ailə quran, ərinin adını götürüb onunla köçən yaxın dostuna aiddir. Dostunun taleyini nizamlayan, onunla daimi əlaqəni itirən baş qəhrəmanın yaşadıklarını daha qabarıq göstərmək üçün müəllif qəsdən qeyri-müəyyən artıklardan istifadə edir və bununla da daha azad olan subay qız arasındakı fərqi vurğulayır. artıklar olmasaydı, bu fikir o qədər də aydın olmazdı. 19-cu misalda müəllif bilərəkdən qeyri-müəyyən artikldən istifadə edir ki, bu da qitənin coğrafi adı ilə bu qitənin həyatına vahid baxış arasındakı fərqi daha ifadəli şəkildə çatdırmağa imkan verir. Burada əsas diqqət qəhrəmanın həmin dövrdəki ruh halını vurğulamaqdır. 20-ci misalda verilən parçada müəllifin məqsədi sentimentalizm və realizm ədəbi cərəyanları arasındakı fərqi kifayət qədər canlı şəkildə izah etməkdir. Tolstoy burada artiklsız onun adının ənənəvi istifadəsini tələb edən özünəməxsus fərdi üsluba malik nadir müəllif kimi deyil, tipik realist yazıçı kimi xatırlanır. Nəticədə antonomaziya adlanan ədəbi cihaz yaranır [9, s.83].

Təhlilin ikinci mərhələsinin nəticələrini yekunlaşdıraraq qeyd edirik ki, qeyri-müəyyən artiklın atipik hallarda işlədilməsi müəllifin oxucunun xüsusi diqqətini apardığı müqayisəyə cəlb etmək istəyindən asılıdır. Yuxarıda göstərilən materialda olduğu kimi, istifadə normasından bu və ya digər kənarlaşma ilə bağlı olan müəyyən artiklın üslub funksiyasına müraciət edək. Ən əsas qaydalardan birinə görə, bir şəxsin, obyektin və ya hadisənin ilk göstəricisi təsnifatı ifadə etmək üçün isimlə (hesab olunmayan) qeyri-müəyyən artikl tələb edir. Ona görə də ədəbi əsərin əvvəlində qeyri-müəyyən artikli olan formalardan istifadə etmək ən təbii görünür. Ancaq aşağıdakı nümunə bu qaydaya əməl etmir:

- 21) *“Mr. Martin bought the pack of Camels on Monday night in the most crowded cigar store on Broadway. It was theatre time and seven or eight men were buying cigarettes. The clerk didn’t even glance at Mr. Martin, who put the pack in his overcoat pocket and went out. If any of the staff at F & S had seen him buy the cigarettes, they would have been astonished, for it was generally known that Mr. Martin did not smoke, and never had. No one saw him”* [68, s.27].

Aydındır ki, bunun konkret səbəbləri olduğu üçün müəllif isim paketinin birinci və sonrakı istifadələrini fərqləndirmir. O, hekayədə mühüm rol oynayan, ona görə də qrammatik ön sözlər olmadan onu fərdiləşdirən mövzuya dərhal oxucuların diqqətini cəlb etməyi zəruri hesab edir. Sonradan məlum olur ki, hekayənin qəhrəmanı elə həmin siqaret qutusunu almaqla cinayət planı quraraq özünü etibarlı alibi ilə təmin etmək istəyir.

Əsas qaydanın pozulması artikllardan istifadənin tərs qaydasında da ifadə edilə bilər ki, bu da aşağıdakı keçidlə nümayiş olunur:

- 22) *“She made the girls a doll’s house out of a tea-chest – anguished secret hours with plywood and saw and hammer and tacks and battered fingers. Wallpaper remnants, carpet offcuts and real pictures on the walls, in tiny photograph frames. She was the good mother. All right, so they didn’t have holidays in Spain or Greece, but they had a dolls’ house. They had a mother who fetched them from school, who helped them with their homework, who paid attention”* [61, s.132].

Bu parçanın diqqətlə təhlili göstərir ki, müəllifin formaların belə bir sırasına ehtiyacı var, çünki o, ifadəyə inandırıcı və emosional xarakter verir, deyilənləri ümumiləşdirməyə kömək edir. Qeyd edək ki, qeyri-müəyyən artikl da vurğunu dəstəkləyir və bu, müqayisənin semiotik mənasını artırır. Bu, oxucunu belə bir nəticəyə gətirməlidir ki, bütün analar eyni deyil və heç də hamı övladlarına o qədər də diqqət yetirmir. Hər iki halda ismin sintaktik mövqeyinin artiklin seçiminə uyğun olması tamamilə təbiidir.

Aşağıdakı iki misal həm də isimlərin müəyyən artiklla işlənməsini nümayiş etdirir ki, bu da üslubi cəhətdən neytral nitqin tələblərinə ziddir:

- 23) *“While Miss Austen was delineating the restricted life of a provincial lady, Scott, taking eight hundred years of Scots, English and French history as his province, was changing the whole course of the novel throughout Europe. Indeed, he was the European novelist, as Byron was the poet, and a later generation of novelists, Balzac, Dumas, and the Russians among them, were to look back to him as a father”* . [64, s.75]

- 24) *“Once upon a time, we must believe, there was a rule, a discipline, which controlled the great republic of readers in a way which is now unknown. This is not to say that the great critic – the Dryden, the Johnson, the Coleridge, the Arnold – was an impeccable judge of contemporary work, whose verdicts stamped the book indelibly and saved the reader the trouble of reckoning the value for himself. The mistakes of these great men about their own contemporaries are too notorious to be worth recording. But the mere fact of their existence had a centralizing influence”* [71, s.64].

Verilmiş misallarda təhlil edilən isimlərin həm ümumi isim, həm də xüsusi ad olmaqla müxtəlif leksik və qrammatik siniflərə aid olmasına baxmayaraq, onları müəlliflərin ümumi məqsədi birləşdirir ki, oxucunu onların ədəbi istedadlarının müstəsnalığına inandırсын. Şairlər, yazıçılar və tənqidçilər, həmçinin onlara bəslənilən heyranlığı bu yolla ifadə etmək olar.

Xüsusi adları olan qeyri-müəyyən artıql kimi, müəyyən artıql də antonomaziyanın təzahürünə kömək edə bilər:

- 25) *He was the Byron of his age.*
 26) *Virgil was the Homer of the Romans.*
 27) *“Elliott, the costume too large for his emaciated frame, looked like a chorus man in an early opera of Verdi’s. The sad Don Quixote of a worthless purpose”* [63, s.312].

Fikir mövzusunun seçilməsi böyük və ya geniş tanınan adlarla əlaqə ilə baş verir. Yuxarıdakı nümunələrin sonuncusu müəllifin öz qəhrəmanının və ya qəhrəmanının xüsusi bir xüsusiyyətini, fərdiliyini vurğulamaq istəyini əks etdirir. İngilis bədii nitqinin materialı üzrə artıqların aparılmış linqvo-stilistik tədqiqi onların semiotik və stilistik funksiyaları birləşdirmək qabiliyyətini aşkar etməyə imkan verir. Rəsmi xarakter daşmasına baxmayaraq, artıqlar nitqin ifadəliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir.

NƏTİCƏ

“Müasir ingilis dilində artiklın kommunikativ funksiyası” adlı tədqiqat işinə dair aparılan araşdırmalar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

1. Artıql haqqında danışarkən onun dildə özünü göstərdiyi funksiyalara xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Müəyyənlik artiklının yaranma tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, bu artıql başlanğıcını *that* işarə əvəzliyindən götürmüşdür. Bununla da bağlı olaraq, müəyyənlik artiklının işlənmə funksiyaları arasında biz xüsusi olaraq *göstərmə* mənasının olduğunu görürük. Beləliklə, müəyyən artiklın əsas funksiyalarından biri danışana və dinləyənə naməlum olan əşyanın məlumluğunu ifadə etməkdir. Başqa sözlə desək, hər hansı bir əşya mətnin köməyilə müəyyənləşir. Aşağıda qeyd olunan misallarla bunu daha yaxşı təsvir etmək olar:

Yesterday I saw a girl. The girl was wearing a red dress.

Müəyyənlik artiklının bu cür işlənmə forması əsasən mətn yaradıcılığında ardıcıl olaraq işlənir.

2. Aşağıda göstərilən nümunədə sözü gedən isim həm danışan həm də dinləyən üçün məlum olduğundan müəyyənlik artıqlı istifadə olunur.

He told me that the dean was waiting for me in his room.

3. Bəzən situasiyadan asılı olaraq isin danışana və dinləyənə məlum olur. Məsələn, aşağıda qeyd olunan cümlədə otaqda bir pəncərə olduğundan dinləyən sözün hansı pəncərəyə aid olduğunu asanlıqla anlayır.

Open the window!

Lakin müəyyənlik artiklının işlənmə halları bununla da kifayətlənmir. İnkişaf prosesi tarixində bir sıra başqa işlənmə mənalari əlavə olunmuşdur. Buna görə də, müəyyənlik artiklının işlənmə mənalariına hər bir halda fərdi yanaşmaq lazımdır.

4. Artıqlın tarixinə nəzər salaraq bu nəticəyə gəlmək mümkündür ki, qeyri-müəyyən artıql başlanğıcını saydan, yəni *bir* rəqəmindən götürmüşdür ki, bunu da biz bir çox hallarda onun hazırki işlənmə funksiyaları arasında görə bilərik.

Məsələn: *Yesterday I saw a dog on the road.*

Burada *a dog* ifadəsi *one dog* mənasını özündə əsk etdirir. Müəyyənlik artıqlı haqqında danışarkən qeyd etdiyimiz kimi, qeyri-müəyyənlik artıqlı da qədim tarixi prosesə malik olduğu üçün bir çox yeni mənalarda işləyə bilər.

5. Artıqlı barəsində danışarkən mübahisə doğuran məsələlərdən biri də onun söz və ya morfem olmasıdır. Araşdırmalar nəticəsində belə bir qənaətə gəldik ki, artıqlı forma və funksiyasına əsasən xidməti olsa da sözdür. Başqa sözlə desək, artıqlı analitik forma yaratmayan müstəqil funksional sözdür. Çünki biz artıqlı ismin hər hansı digər təyinedici birləşmələri ilə (*some, any, every, this*) əvəz edə bilərik.
6. Linqvistikanın əsas məqsədlərindən biri də mətn vahidlərinin kommunikativ cəhətdən öyrənilməsidir. Müasir dilçilər bildirirlər ki, kommunikativ struktur istənilən bir cümlənin ən mühüm cəhətlərindən biridir. Burada xüsusən anaforik və kataforik əlaqəyə diqqət yetirilir. Katafora dedikdə biz əsasən sonrakı cümlə və ya cümlələrdə əvvəlki ifadənin mənasının açılmasını nəzərdə tuturuq. Müəyyən və qeyri-müəyyən artıqlı vasitəsilə cümlədə kataforik əlaqə yaratmaq mümkündür. Müəyyən artıqlı danışan və dinləyənə əvvəl verilmiş ifadədə müqayisənin aparılmasına kömək edir. Qeyri-müəyyən artıqlı isə danışanın diqqətini tələb edir. Başqa sözlə desək, qeyri-müəyyən artıqlı mətnin sadəcə əvvəlki hissəsində deyil, sonrakı hissələrində də göstərilən ifadənin istinad etməsinə işarə ola bilər. Burada yeni-köhnə və ya məlum-naməlum qarşıdurması da özünü göstərir.
7. Anaforik əlaqə dedikdə isə, sonrakı ifadənin mətnin əvvəlki hissələrində açılması nəzərdə tutulur. Aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, anaforik əlaqə daha çox müəyyənlik artıqlılığının köməyi ilə düzəlir. Müəyyən artıqlı oxuyan və dinləyənin mətnin əvvəlki hissəsinə diqqət yetirməyə məcbur edir.
8. Artıqlıların kommunikasiyada rolundan bəhs edərkən, onun tema-rematik üzvlənməsindəki əhəmiyyətindən də danışmaq lazımdır. Araşdırmalar göstərdi ki, qeyri-müəyyən artıqlı cümlədə yeni məlumatın verilməsində istifadə olunur. Müəyyən artıqlı isə mətnə daha əvvəlki məlumatla istinad edir. Daha ətraflı desək, müəyyən artıqlı cümlədə temə, yəni verilən, qeyri-müəyyən artıqlı isə remə, yəni yeni məlumat kimi özünü göstərir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, “Zərdabi”, 2011. 278 s.
2. Hacıyev E.İ. Müasir İngilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyəti. Bakı, “Mürtəcim”, 2006. 124 s.
3. Hüseynov A.R. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. Bakı, “Mürtəcim”, 2015. 205 s.
4. Qayıbova R.Ə. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, “Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı”, 1958. 192 s.
5. Məmmədov A.Y. Mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, 2011. 115 s.
6. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, “Qismət”, 2007. 294 s.

Rus dilində

7. Аракин, В.Д. Очерки по истории английского языка. М., 1955. 182 с.
8. Арнольд, И. В. Стилистика. Современный английский язык. Учебник для вузов. М. “Флинт-Наука”, 2005. 384 с.
9. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов. М. “Советская Энциклопедия”, 1966. 563 с.
10. Ахметова С.Р. Артикль как выражение понятийной категории дейксиса в современном английском языке. Алма-ата, 1982. 439 с.
11. Барабаш Е.В. Анафорическое и катафорическое употребление определённого артикля. М., 1981. 354 с.
12. Блох М.Я. Теоретическая грамматика английского языка. М., 1983. 384 с.
13. Блох М.Я. Теоретические основы грамматики. М., 1986. 160 с.

14. Виноградов, В.В. Русский язык. М., 1947. 304 с.
15. Волкова Е.И. Английский артикль в речевых ситуациях. М., Просвещение, 1984. 631 с.
16. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981. 532 с.
17. Гордон Е. М. Грамматика современного английского языка. М., “Университет”, 2000. 120 с.
18. Долгина, Е. А. Системный статус английских артиклей в когнитивном освещении. Филологические науки. М., 2008. 420 с.
19. Егорова, О. С. Актуальные проблемы коммуникативного синтаксиса Ярославский педагогический вестник. Том 1. 2014. 105 с.
20. Жигадло, В.Н. Современный английский язык / В.Н. Жигадло, И.П. Иванова, Л.Л. Иофик. – М., 1956. 283 с.
21. Иванова, И.П. Теоретическая грамматика современного английского языка. М. : Высш. школа, 1981. 424 с.
22. Ильиш Б.А. Современный английский язык. Теоретический курс. Москва, 1948. 302 с.
23. Каушанская В. Л. Сборник по грамматике английского языка. М., Просвещение, 1973. 216 с.
24. Колшанский Г.В. Лингвокоммуникативные аспекты речевого общения // Ин.яз. в shk. 1985. 236 с.
25. Крушельницкая, К. Г. Смысловая функция артикля в современном немецком языке. Труды Военного института иностранных языков. Том 7. 1955. 252 с.
26. Кубрякова, Е. С. Языковое абстрагирование в наименованиях категорий. Известия РАН. Серия литературы и языка. – М., 2007. 387 с.
27. Маранцман А. Б. Виды каузации определенного (дейктического) артикля в современном английском языке. М., 1978. 297 с.
28. Матезиус, В. Избранные труды по языкознанию. М., URSS, 2010. 232 с.

29. Мейе, А. Основные особенности германской группы языков. М., 1952. 388 с.
30. Миронец Ю.А. История учений об артикле в грамматике английского языка. М., 1999. 663 с.
31. Москальская О.И. Грамматика текста. М., 1981. 183 с.
32. Огуречникова Н.Л. Английский артикль. К вопросу о количественности в языковом мышлении. М., 2006. 242 с.
33. Палек, Б. Кросс - референция : к вопросу о гиперсинтаксисе. Новое в зарубежной л - ре , 1978. 258 с.
34. Смирницкий, А.И. Морфология английского языка. М., Лит-ра на иностр. яз., 1959. 245 с.
35. Соколова, Т.В. Основные теории английского артикля в трудах советских и зарубежных лингвистов. Ученые записки. Вопросы грамматики английского языка. – № 230 / Моск. гос. пед. инст. им. В.И. Ленина. – М., 1964. 260 с.
36. Стеблин-Каменский, М.И. Об основных признаках грамматического значения / М.И. Стеблин-Каменский // Вестник ЛГУ. – 1956. – № 6. 348 с.
37. Тихомиров, А.И. Грамматика английского языка / А.И. Тихомиров. – М., 1938. 232 с.
38. Тур, В.И. Вопросы типологии языковых категорий в исследованиях значений артиклей / В.И. Тур // Языковые категории: границы и свойства: материалы докладов междунар. науч. конф.: в 4-х частях. – Минск, – Ч. 2. 2004. 253 с.
39. Тымчук, Е.В. Общее и отдельное в артиклевой системе англ. языка: диссертация. ... д-ра филол. наук: М., 2006. 312 с.
40. Хаймович Б.С., Роговская Б. И. Теоретическая грамматика английского языка. М., Высшая школа, 1967. 298 с.
41. Ярцевой В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь. М., Большая рос. Энцикл. 1990. 211 с.

İngilis dilində

42. Chomsky N. Language and Mind. Harcourt Brace Jovanovich. 1972. 442 p.
43. Christophersen, P. The Articles. A Study of their Theory and Use in English London. Oxford Univ. Press, 1939. 223 p.
44. Collinson, W.E. Indication. A Study of Demonstratives, Articles, and Other 'Indicators'. London. Language Monographs, 1937. 354 p.
45. Curme G.O. A Grammar of the English language. Vol. II. London. 1931. 200 p.
46. Ilyish B.A. The Structure of Modern English. L., Izdatel'stvo, Procveščenije. 1971. 215 p.
47. Jespersen O. Essentials of English Grammar. L., Allen & Unwin. 1933. 245 p.
48. Jespersen, O. The Philosophy of Grammar. London. Allen and Unwin, 1951. 249 p.
49. Leech G., Svartvik J. A Communicative Grammar of English. L., Longman. 1983. 432 p.
50. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A University Grammar of English. L., Longman. 1982. 271 p.
51. Sweet H. New English Grammar. Logical and historical part 1. Oxford, 1930. 534 p.

Bədii ədəbiyyatlar

52. Anonymous, Beowulf. L., Simon & Schuster; Enriched Classic edition, 2005. 175 p.
53. Austen J. Emma. L., Penguin Classics; Revised ed. 2003. 512 p.
54. Bacon F. New Atlantis. L., Forgotten Books, 2008. 58 p.
55. Carre Le. J. A Murder of Quality. L., Victor Gollancz Limited. 1962. 176 p.
56. Cronin A.J. The Citadel. M., Rosetta Books. 1966. 372 p.

57. Fowles J. *The Magus*. L., Dell; Revised edition. 1985. 672 p.
58. Hemingway E. *A Farewell to Arms*. L., Penguin Books. 1971. 363 p.
59. Hill S. *Masculine and Feminine*. L., Shambhala. 2001. 264 p.
60. Jenkins R. *The Ten Tribes of Israel*. L., Forgotten Books. 2018. 330 p.
61. Lively P. *Moon Tiger*. L., Grove Press. 1997. 208 p.
62. Lodge D. *Souls and Bodies*. L., Penguin Publishing Group. 1990. 256 p.
63. Maugham W.S. *The Razor's Edge*. L., Penguin Books, 1963. 320 p.
64. Maugham W.S. *Rain and Other Short Stories*. L., Penguin Books 1977. 212p.
65. Morton A. *Diana: Her True Story--in Her Own Words*. L., Simon & Schuster; Anniversary edition. 2017. 448 p.
66. Pilcher R. *The Shell Seekers*. L., St. Martin's Griffin. 2017. 656 p.
67. Smithers G.V. *Havelok*. L., Clarendon Press. 1987. 318 p.
68. Thurber J. *The Carbird Seat*. L., Perfection Learning. 1982. 32 p.
69. Weldon F. *Darcy's Utopia*. L., Penguin Books. 1992. 240 p.
70. Wilde O. *Selections*. M., Penguin Publishing Group. 1979. 835 p
71. Woolf V. *The Common Reader Second Series*. D., Delphi publishing Ltd. 2017. 288 p.
72. Zusak M. *The Book Thief*. L., Knopf Books for Young Readers. 2007. 608p.